

ho i v ČSR působily tělocvičné spolky německé (*turnvereiny*) a židovské (*Makabi*). Zapojení v těchto jednotách a spolcích skýtalo možnost společenského vzestupu talentovaným mladým lidem. Sokolské a arelské slety, spartakiády a dělnické olympiády se těšily pozornosti politicky příslušně naladěného obecnictva.

Politický pluralismus zabránil podřízení československé tělovýchovy a sportu jednomu řídicímu centru. Proto se **Československá obec sportovní (ČOS)**, založená roku 1918, nemohla nikdy stát tím, čím byl později Československý svaz tělesné výchovy (ČSTV). Významnou roli naopak hrál **Československý olympijský výbor**, který měl svého zástupce v **MOV**. Na olympijských hrách a mezinárodních šampionátech dobyli českoslovenští reprezentanti, většinou odchovanci Sokola, řady úspěchů v gymnastice, lehké i těžké atletice a vodních sportech. Sokolská myšlenka byla těsně spjata s ideou brannosti, takže se prosazovaly i *armádní a technické disciplíny* typu jezdeckví, automobilismu a letectví. Medailovou sklizeň přinesly ČSR olympiády roku 1924 v Paříži (1 zlatá, 4 stříbrné, 4 bronzové), 1928 v Amsterdamu (2 zlaté, 5 stříbrných, 2 bronzové) a 1936 v Berlíně (3 zlaté, 5 stříbrných, 1 bronzová). Tyto poslední meziválečné hry však zároveň ukázaly, jak se totalitní režimy neštítí využít ke své propagandě pozitivní myšlenky olympijského hnutí.

V kolektivních sportech se značné popularitě těšil **lední hokej**, v němž se již roku 1911 reprezentanti českých zemí stali mistry Evropy. Tento titul získali v meziválečném období ještě několikrát a postupně vyrovnávali propastný výkonnostní rozdíl, který je dělil od zámožských mužstev. Roku 1931 byl dostavěn první stadión s umělou ledovou plochou na pražské Štvanici a dvakrát se zde konalo mistrovství světa (1933, 1938). Řada hokejistů byla zároveň dobrými tenisty, ale platilo to i naopak jako v případě bratří J. a K. Koželuhových. Národním sportem číslo jedna se stala **kopaná**. V domácích soutěžích kralovaly střídavě pražské kluby **SK Slavia** a **AC Sparta**, jejichž nadvládu krátce narušila **SK Viktoria Žižkov**. Tato a další mužstva úspěšně reprezentovala československou kopanou na zahraničních zájezdech, turnajích a zejména ve **Středoevropském poháru**, nejstarším předchůdci současných evropských a světových pohárových soutěží. **AFK Vršovice** si dokonce z daleké Austrálie přivezly nový název **Bohemians** i odznak s klokanem. Československé národní mužstvo zvítězilo již roku 1919 na fotbalovém turnaji **Pershingovy olympiády** v Paříži a o patnáct let později postoupilo do finále mistrovství světa v Itálii. Kopaná byla prvním sportem, který vstoupil do přímých rozhlasových přenosů (1926) a inspiroval i literární tvůrce (E. Baas, K. Poláček).

hlava pátá

LÉTA 1939—1945

I. RYSY OKUPAČNÍHO REŽIMU

Léta 1939—45 představují jedno z nejdramatičtějších období novodobé historie, jež hluboce poznamenalo životy několika generací. Světem se přehnal válečná smršť dosud nevidaných rozměrů a v krátké době několikrát změnila politickou mapu i poměr sil mezi velmocemi. Evropská civilizace byla konfrontována s triumfujícím násilím, jež si nejen na frontách, ale i v hlubokém zázemí vyžádalo milióny lidských obětí. Jednotlivci i celé národy prožívali tragické otřesy a ocitali se na dějinných křižovatkách. Ve víru válečných událostí dozrával historický přelom: rozhodovalo se o budoucnosti evropských zemí a národů, a to na dlouhá desetiletí.

Součástí tohoto vývoje bylo i drama českého a slovenského národa, jež začalo již na podzim 1938. V září 1938 zpečetil **mnichovský verdikt** osud první československé republiky. Demokratický stát v srdci Evropy byl svými spojenci opuštěn a vydán na milost a nemilost Hitlerovu Německu. Strategické a hospodářské zmrzačení republiky připravilo cestu k její **úplné likvidaci** v březnu 1939, kdy byly české země okupovány německou armádou a jako **Protectorát Čechy a Morava** začleněny do nacistické Velkoněmecké říše, zatímco na Slovensku vznikl formálně samostatný **klerofašistický stát** — satelit Německa. Československá tragédie byla výstrahou demokracii v mezinárodním zápase s fašismem. Stala se předehrou ke **2. světové válce**, na jejímž průběhu a výsledku pak závisely i další osudy českého a slovenského národa.

Šest let **německé okupace** patří k nejtěžším obdobím českých dějin. Po dvacetiletí svobodného rozvoje ve vlastním demokratickém státě se český národ ocitl pod nadvládou nepřátelské susední velmoci a doslova přes noc stanul tvář v tvář tvrdé realitě nacistické diktatury. Poměry, nastolené okupanty, se zcela vymykaly dosavadním zkušenostem českého národního společenství. Protectorát byl formou koloniálního zřízení, proklamovaná autonomie Čechů byla značně omezená a problematičná, nadto byla postupně oklešťována a likvidována. Česká autonomní správa v čele s **protectorátní vládou a státním prezidentem** byla na všech stup-

ních podřízena německé okupační moci v čele s říšským protektorem. Němci přitom plně ovládli i české hospodářství a německý kapitál obsadil klíčové pozice v českém průmyslu, obchodu a peněžnictví. Hospodářský potenciál českých zemí a pracovní síla českého obyvatelstva měly být maximálně využity pro válečné potřeby třetí říše. Proto také nacističtí vládcí usilovali o politickou pacifikaci protektorátního zázemí a tomuto zájmu podřizovali i zvláštní formu zdejšího okupačního režimu. Protektorát měl přitom zůstat provizóriem pro dobu války; konečným cílem nacistické politiky byla úplná germanizace *českého prostoru*, kterou ostatně předjímaly již mnohé kroky válečných let.

Oproti přímé okupační správě měl ovšem protektorát pro české obyvatelstvo určité výhody. Protektorátních úřadů, institucí a organizací bylo možno do jisté míry využívat k obraně **českých národních zájmů** i zájmů jednotlivých českých občanů a někdy dokonce k podpoře přímého protinacistického odboje. Poměrně široká kulturní autonomie v prvních letech okupace umožnila pak rozvinout masovou **kulturní aktivitu** s výrazně vlasteneckou a protiokupační tendencí. Němci potřebovali protektorátní úřady pro zajištění fungující správní a hospodářské soustavy českých zemí i jako *převodní páku* při ovládnutí českého obyvatelstva, avšak zároveň se na ně nemohli příliš spoléhat a důvěřovat jim. Většina protektorátních úředníků i vedoucích správních a politických představitelů buď hrála s okupanty *dvojí hru*, kryla vnější loajalitou národně obrannou a mnohdy i odbojovou činnost, nebo chápala svoji kolaboraci jako realistickou politiku menšího zla, nutnou pro přežití národa a zachování jeho statků v pohnutých dobách. Aktivní přísluhovači nacistů a ideoví kolaborační aktivisté tvořili úzkou a opovrhovanou vrstvu, jež neměla v národě prakticky velký vliv.

„Nikdy jsem neslyšel od Háchy ani jeden výrok, z něhož by plynulo, že je stoupencem nebo obdivovatelem nacistického režimu, ačkoli tehdy stále rostoucí síla Německa na něj zřejmě silně působila. Dr. Hácha se domníval, že za daného stavu věcí nemáme jiné možnosti než Němcům pomalu ustupovat. Ohražoval se proti některým zásahům, intervenoval za zatčené a odsouzené, ale nakonec povolil. Pro tuto jeho taktiku je charakteristické srovnání, které jednou učinil: přirovnal náš národ k člověku, který je zamčen v pokoji s bláznem. Musí mu přikyvovat a dávat za pravdu, aby se blázen nerozřepil a nevrhl se na něj. Přitom se ohlíží úzkostlivě na dveře, kdy se otevrou a přijde pomoc . . .“

(Z paměti Vladislava Klumpara, v letech 1938—42 ministra protektorátní vlády)

Převážná většina českého obyvatelstva pocítovala vůči okupantům nepřátelství, očekávala jejich brzkou válečnou porážku a tím i osvobození své vlasti. Menší část se pak podílela na **aktivním odboji**, který se začal formovat hned v prvních týdnech okupace a jehož se v různé míře účastnily všechny sociální vrstvy. Byl to jednak **domácí odboj**, působící ilegálně přímo v protektorátě a vystavený tvrdým represím ze strany okupační moci, jednak **odboj zahraniční**, tvořený emigrovavšími československými politiky a vojáky v zemích protihitlerovské koalice. V domácím i zahraničním odboji, mezi nimiž existovalo po celou dobu války spojení, se vyhranily různé skupiny a směry. Jejich společným cílem bylo osvobození českého národa a obnova samostatné Československé republiky, neshodovaly se však v názoru na formy a metody boje i na charakter budoucího obnoveného státu, který neměl a ani nemohl být prostou kopií meziválečného Československa. Programové cíle i formy odboje byly ovlivňovány průběhem války, změnami v poměru sil mezi mocnostmi protihitlerovské koalice i přirozenými změnami v myšlení obyvatelstva ve vlasti. Zvláštního významu posléze nabyl zápas demokratického a komunistického směru v odboji, vedený především v zahraničí mezi **londýnským a moskevským odbojovým centrem**. V tomto zápase o osud demokracie v poválečném Československu získal nakonec komunistický směr převahu: mohl se opřít o vítězný postup sovětských vojsk i o celkovou sociální radikalizaci a zjevný politický posun doleva v širokých vrstvách českého a slovenského národa.

Léta 1939—45 měla odlišný průběh v českých zemích a na Slovensku. Zatímco v protektorátě sváděl český národ zápas s cizí okupační mocí, na Slovensku probíhal boj mezi demokratickými a klerikálně nacionalistickými silami uvnitř téhož národa. **Slovenská republika** měla sice klerofašistický charakter, nicméně byla jako slovenský stát podporována — zejména zpočátku — nezanedbatelnou částí obyvatelstva. Rovněž míra politického útlaku zde byla ve srovnání s protektorátem mnohem menší a naopak vyšší byla životní úroveň. S vývojem válečné situace začal však i zde slílit demokratický odboj, který postupně získal významné pozice ve slovenské armádě a nakonec v pozdním létě 1944 vyústil ve **slovenské národní povstání**. Domácí a zahraniční odboj Čechů a Slováků si vyžádal tisíce lidských obětí, mezi nimiž nechyběli významní politici, generálové, představitelé vědy a kultury. Život ve stínu nelítostné perzekuce, koncentračních táborů i popravišť, v neustálém střídání úzkostí a nadějí byl pak náročnou zkouškou psychické odolnosti a především charakterů nejširších vrstev. Pohnutá doba stavěla lidi nečekaně do mezních situací a před mravní dilemata, jejichž tíhu mnohý neunesl.

Prožitek 2. světové války poznamenal několik generací našich národů, pozměnil jejich myšlení a hodnotové stupnice a zanechal v nich trau-

ma, jež potom ovlivňovalo jejich další politické postoje a jednání. Téma let 1939—45 se v poválečných desetiletích znovu a znovu vracelo ve vzpomínkách pamětníků i v projevech politiků, v beletristických dílech, filmech, v nesčetných novinářských statích a pochopitelně i v pracích historiků. Mnohé z těchto návratů byly výrazem potřeby objektivně se vyrovnat s generačním prožitkem a předat jej potomkům, velká část však pramenila ze snah upravit nedávnou historii v duchu **aktuální politické služebnosti**. Vládnoucí komunistický režim po roce 1948 pak připouštěl pouze jediný výklad období 1938—45 (podobně jako období jiných), i když jej v průběhu let měnil v souladu s proměnami politické linie i s odchody a příchody vedoucích politiků. A tak na obraze této tragické kapitoly našich dějin postupně ulpěly nánosy lží, polopravd, legend i obratných retuší, s nimiž se historická věda i národní historické povědomí musí s odstupem času vypořádat.

II. VÁLKA, OKUPACE, ODBOJ

II/1 Konec samostatného československého státu

Přijetí mnichovské dohody (ve prospěch Německa) a vídeňské arbitráže (ve prospěch Maďarska) značně zúžilo alternativy dalšího vývoje samostatné republiky. Územně okleštěný, hospodářsky oslabený stát, jež nebylo možno vojensky ubránit, vázal svou existenci na velmi problematické garance velmocí. Ostatně již v říjnu 1938 se Hitler, nespokojený se způsobem, jakým mu při řešení zářijové krize západní velmoci částečně vnutily svou vůli, vyslovil pro definitivní likvidaci **Česko-Slovenska** (jak se pomnichovský stát nazýval) při nejbližší vhodné příležitosti. Česko-slovenská zahraniční politika měla tak v období po Mnichovu ještě menší naději na ubránění nezávislosti státu než československá zahraniční politika v době předmnichovské.

V marasmu **druhé republiky** česko-slovenské, které bylo vyměřeno krátké období od 30. září 1938 do 15. března 1939, zanikl demokratický charakter státu. Dosavadní vnitropolitický systém se rozpadl po zhroucení pozic Hradu. Namísto rovnováhy politických sil levice, středu a pravice se rychle prosazovaly síly pravice, směřující pozvolna k totalitní moci. Prezident Beneš abdikoval 5. října 1938 a brzy zemi opustil, zatímco rekonstruovaná vláda generála Syrového se snažila o navázání úzké spolupráce s Německem. Vzrůstala agresivita českých fašistických organizací, které se snažily získat mocenské pozice v destabilizovaném státě. Záhy se projevil také autonomistický a separatistický tendence na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Již 6. října 1938 se slovenské občanské strany sjednotily spolu s Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou a požadovaly *žilin-*

skou dohodou autonomii pro Slovensko. Následujícího dne byla jmenována **slovenská autonomní vláda** v čele s dr. Jozefem Tisem. **Autonomní vláda Podkarpatské Rusi** byla jmenována 11. října, v jejím čele byl zprvu A. Bródy, od 26. října monsignore A. Vološin. Pozice totalitní strany na Podkarpatské Rusi získala Ukrajinská národní jednota.

Autonomie Slovenska a Podkarpatské Rusi byla schválena ústavními zákony Národního shromáždění 19. listopadu 1938, téhož dne byl také přijat název státu *Česko-Slovenská republika*. Prezidentem byl 30. listopadu zvolen dr. Emil Hácha a příštího dne byla jmenována nová vláda v čele s Rudolfem Beranem, předsedou nově vytvořené **Strany národní jednoty**, ve které se spojila většina pravicových stran. Rozhodující pozice v nové straně měli vůdci agrárníků. Jako loajální opozice se v polovině prosince konstituovala **Národní strana práce**, vytvořená sociálními demokraty a levicovými národními socialisty. Komunistická strana, jejíž činnost byla vládou postupně omezována a zakazována, přešla koncem roku 1938 do ilegality a její vedoucí činitelé odjeli do Moskvy. Snaha Strany národní jednoty o zavedení **totalitního systému** v Česko-Slovensku vyvrcholila přijetím nového programu 16. února 1939, vycházejícího z koncepce italského korporativního fašistického státu. Do politické praxe se jej však již nepodařilo uvést, neboť existence samostatného československého státu mezitím dospěla ke svému konci.

„Vztahy mezi centrální a slovenskou vládou jsou v poslední době velmi napjaté. Slovensko zneužívá své autonomie často ke škodě společného státu a také zeslabuje postavení ústřední vlády vnitropolitickými opatřeními.“

(Z depeše vyslaneckého rady německého zastupitelského úřadu v Praze Andora Henckeho, 1938.)

Od svého nástupu do funkce 4. října 1938 usiloval nový československý ministr zahraničních věcí dr. František Chvalkovský o změnu orientace na nacistické Německo. Přes jeho úsilí se však československé zahraniční politice v období druhé republiky nepodařilo sblížení s Německem dosáhnout. Ve svých plánech na definitivní likvidaci samostatného československého státu se nacisté rozhodli použít kombinovaného politicko-vojenského řešení, při kterém využili své agentury mezi zbývající německou menšinou a slovenského separatismu. Počátkem března 1939 přerušilo Německo jednání s česko-slovenskou vládou o příslibených zárukách a přikročilo k realizaci svých plánů. Situace v Česko-Slovensku se počátkem března 1939 vyhroutil v **krizi**. Vláda se pokusila ji vyřešit odvoláním Tisovy vlády na Slovensku, vyhlášením výjimečného stavu a vysláním armády na Slovensko. Vzápětí však došlo k nepokojům v řadách německé menšiny v českých zemích a také čeští fašisté se pokoušeli využít krize k uchopení moci. Vnitropolitický neklid v Česko-Slovensku poskytl na-

cistickému Německu záminku k **zásahu** do jeho vnitřních záležitostí.

Němci zahájili jednání s představiteli Hlinkovy slovenské ľudové strany, Jozefem Tisem a Ferdinandem Ďurčanským. Hitler od nich požadoval okamžité odtržení Slovenska od Česko-Slovenska a hrozil, že v případě nesouhlasu přenechá slovenský prostor Maďarsku. Slovenský sněm vyhlásil 14. března 1939 v Bratislavě **nezávislý a samostatný slovenský stát**. Tento akt byl dovršením cílů slovenských ľudáků a vzhledem k ultimativním požadavkům Hitlera i menším zlem pro slovenský národ. Téhož dne, 14. března, zaslalo Maďarsko ultimátum česko-slovenské vládě, ve kterém požadovalo okamžité **odstoupení Podkarpatské Rusi**, a zároveň zahájilo vojenské akce k její okupaci. Následující cesta prezidenta Háchy a ministra Chvalkovského do Berlína nemohla již rozbití československého státu zabránit. Němečtí představitelé jim také pouze oznámili, že příštího dne budou české země obsazeny německou armádou a připojeny k říši. Žádali pouze **souhlas s okupací** a vyhrožovali, že v případě odporu bude Praha zničena leteckým útokem. Brutálnímu nátlaku prezident Hácha podlehl a s německými požadavky souhlasil. Také vláda v Praze se tomuto diktátu podvolila.

Ráno 15. března 1939 překročily německé jednotky hranice a během dne okupovali vojáci generála Blaskowitze Čechy a vojáci generála Lista Moravu. Přesto se **obsazení českých zemí** neobešlo z německé strany zcela beze ztrát. Když se německá armáda pokusila vstoupit večer 14. března do Místků, byla přivítána palbou vojáků 3. praporu 8. slezského pěšího pluku pod velením kapitána Pavlíka. Podobně se na odpor maďarské **okupaci Podkarpatské Rusi** postavila část 12. pěší divize generála Svátka, která ve dnech 14.—16. března 1939 úspěšně čelila přesile maďarských vojsk. *Krajinský autonomní sněm* vyhlásil 15. března Podkarpatskou Rus za samostatný stát, následujícího dne však zemi obsadila maďarská vojska a připojila ji k Maďarsku jako autonomní území *Karpatsko*. Statečný boj československých vojáků v posledních dnech a hodinách samostatného státu byl předehrou boje za obnovu samostatného Československa, předehrou **druhého odboje**.

II/2 Zřízení Protektorátu Čechy a Morava a počátky domácího odboje

Hitlerovým výnosem ze 16. března 1939 byl na území českých zemí zřízen **Protektorát Čechy a Morava** jako formálně autonomní součást Velkoněmecké říše. Po celou dobu jeho existence stál v čele autonomní správy **státní prezident** dr. Emil Hácha, byly zachovány české orgány a instituce včetně soudnictví, policie, četnictva a vládního vojska. V čele **protektorátních vlád** stáli postupně Rudolf Beran, Alois Eliáš, dr. Jaroslav Krejčí a Richard Bienert. Část české politické reprezentace se zprvu do-

Emil Hácha s Adolfem Hitlerem na Pražském hradě 16. 3. 1939

mnívala, že se bude moci podílet částečně na výkonu moci v protektorátu, její představy se však ukázaly být pouhou iluzí. Vlastní život české společnosti byl rychle *glajchšaltován* podle německého vzoru. Jedinou českou politickou organizací se stalo **Národní souručenství**, odborové svazy byly spojeny do **Národní odborové ústředny zaměstnanecké a Ústředí veřejných zaměstnanců**. Celá řada společenských, kulturních, osvětových, profesních a tělovýchovných institucí a organizací byla rozpuštěna či jejich činnost přímo zakázána.

Rozhodující moc v protektorátě si ve svých rukou podrželi představitelé nacistického Německa. Velmi brzy byly zformovány orgány a instituce německé **okupační správy**, které řídily a kontrolovaly činnost protektorátních orgánů. Jednalo se zejména o úřady politické, správní, soudní

a policejní, jejichž úkolem bylo prosazovat v protektorátu německé cíle a záměry. V dlouhodobé perspektivě byla cílem nacistů **germanizace** českého a moravského prostoru včetně obyvatelstva, které mělo být dosaženo částečným poněmčením a částečným vysídlením, případně likvidací českého národa. V době intenzivních příprav Německa na válku byl však tento výhledový cíl odsunut do pozadí krátkodobým cílem využití všech hospodářských a lidských kapacit českých zemí pro **válečné úsilí říše**. K tomu směřovala aktivita všech německých orgánů okupační správy v čele s **říšským protektorem** Konstantinem von Neurathem.

Protektorátní česká společnost se začala brzy dělit do tří proudů, lišících se od sebe vztahem k okupantům. Široký **střední proud** tvořila masa lidí, kteří sice většinou nesouhlasili s německou okupací, zůstávali však z rozličných důvodů pasivní. Patřili sem ti, kdo propadli zoufalství a beznaději, ti, kdo se obávali dát svůj odpor najevo z obavy před pronásledováním a ze strachu, ať již o sebe nebo o své blízké, ti, kdo se jen snažili přežít. Tato pasivní masa však byla zároveň i zásobárnou pro oba proudy krajní, aktivní. Jeden z těchto proudů tvořili ti, **kdo s Němci spolupracovali**. Patřily mezi ně skupinky českých fašistů, různé typy zrádců, udavačů a konfidentů stejně jako kolaboranti z řad vládnoucích protektorátních vrstev, snažících se domoci podílu na vládě a rozhodování, bezzásadoví kariéristi i ti, kdo se rozhodli přežít za každou cenu.

„Jsem hluboce pohnut, když si vzpomínám na skutečnost, že jen několik kroků od míst, kde sedím, očekával tehdy stále ještě prostý frontový voják Adolf Hitler, vůdce opoziční NSDAP, rozhodnutí říšského prezidenta maršála Hindenburga o tom, zda bude či nebude jmenován kancléřem. Ano, byl jím jmenován. 30. leden 1933 je mezníkem nejen v historii nacionálního socialismu německého a Říše, ale novodobého národovectví vůbec.“

(Alois Kříž, *Krev za novou Evropu*, 1940)

V řadách protektorátní správy byla ovšem celá řada lidí, kteří se v rámci svého postavení snažili o **rezistenci** vůči německým záměrům a často spolupracovali i s odbojem. Patřil mezi ně i druhý předseda protektorátní vlády generál Alois Eliáš, který udržoval kontakty s odbojem domácím i zahraničním, řada úředníků protektorátní správy, policie i četnictva, důstojníků vládního vojska. Mnozí z nich byli za svou odbojovou činnost nacisty zatčeni, vězněni či popraveni, mnozí z těch, kteří přežili, se dočkali po válce jen nevděku, nenávisti či dokonce perzekuce. Poslední proud v české protektorátní společnosti tvořili **aktivní bojovníci** proti německé okupaci, příslušníci odbojových skupin a organizací. Společným cílem postupně se formujícího národního a občanského odboje byla obnova samostatné Československé republiky.

Již od prvních dnů protektorátu byli od české společnosti celou řadou vyhlášek a nařízení okupačních i protektorátních úřadů odtrženi **židé**. Snaha o jejich oddělení od české společnosti byla prvním krokem nacistů ke **konečnému řešení židovské otázky**, k jejich definitivnímu vyhlazení. Židé museli nosit zvláštní označení (žlutou šesticípou hvězdu), jejich pohyb byl omezen, měli nižší příděly potravin, nesměli se účastnit kulturních či sportovních akcí, děti nesměly chodit do škol. Jejich majetek byl zabavován v procesu takzvané **árizace**. Vyčlenění židů ze společnosti bylo předstupněm k jejich soustředění do terezínského ghetta a pozdějším transportům do vyhlazovacích táborů na východě.

Přes preventivní a represivní akce německého bezpečnostního aparátu se již v období před začátkem druhé světové války podařilo vybudovat v českých zemích poměrně široce založené **odbojové hnutí**. Praktický záNIK politických stran v systému druhé republiky způsobil, že zárodkem odbojového hnutí se nestaly bývalé politické strany. Jedinou výjimkou bylo **Politické ústředí**, které sdružovalo i představitele bývalých politických stran. Nejrozsáhlejší organizací odboje v první fázi okupace byla **Obrana národa**, organizovaná bývalými generály a důstojníky československé armády. Jedním z jejích zakladatelů byl i generál Eliáš. Ilegální síť organizací Obrany národa sdružovala vedle důstojníků zejména legionáře, sokoly a učitele, částečně také dělníky, zvláště železničáře. Levicový charakter měla odbojová organizace **Petiční výbor Věrní zůstaneme (PVVZ)**, která sdružovala zejména členy bývalých dělnických stran a odborů. Většina vznikajících odbojových skupin, které se postupně formovaly do větších organizací, neměla vyhraněný politický charakter. Proto hovoříme dnes o národním nebo občanském odboji. Jedinou politickou stranou, která pracovala v ilegalitě v době okupace, byla **Komunistická strana Československa**, která se stáhla do podzemí již za druhé republiky. V počátečním období po okupaci českých zemí se soustředila zejména na vybudování hierarchické sítě ilegálních organizací od závodních a místních přes okresní a krajské až po I. ilegální ústřední výbor, řízený zahraničním vedením v Moskvě.

V počátečním období své aktivity se ilegální organizace soustředily na **ty formy odbojové činnosti**, ke kterým měly alespoň nejzákladnější předpoklady. Rozšiřování ilegálních tiskovin, pomoc pronásledovaným osobám a jejich rodinám, vytváření předpokladů ilegální práce zajištěním falešných dokumentů, organizování přechodů do zahraničí, kam odcházeli zejména vojáci, kteří chtěli bojovat proti nacistům se zbraní v ruce. Doufali, stejně jako příslušníci domácího odboje, že brzy vypukne válka a věřili, že tato válka přinese porážku nacistického Německa a obnovení samostatného Československa.

II/3 Slovenská republika

Přestože značná část slovenské společnosti spatřovala ve slovenském státě naplnění dávných snů o samostatnosti, byla tato samostatnost Slovenska do značné míry iluzorní. Stát, který vznikl na přímý popud nacistického Německa, byl totiž od samého počátku politickým, hospodářským i vojenským **satelitem třetí říše**. Již *ochranná smlouva* z března 1939 stávla Slovensko do role německého vazala, hospodářská smlouva z ledna 1940 pak podřídila slovenské hospodářství plně válečným potřebám říše, včetně dosazení **německých poradců** do slovenských vládních i hospodářských institucí. Slovensko-německá jednání v Salcburku v červenci téhož roku podřízení Německu ještě zvýraznila. Jakkoliv slovenský stát nebyl plně nezávislým státním útvarem, poskytoval nicméně určitou možnost rozvoje národního života. **Iluze samostatnosti** byla navíc umocněna skutečností, že s výjimkou úzkého pruhu ochranné zóny podél západních hranic nebylo Slovensko až do srpna 1944 okupováno německou armádou.

Vnitropolitický vývoj samostatného slovenského státu byl zcela ve znamení naprostého odklonu od principů a tradic parlamentní demokracie předmnichovské republiky. V červenci 1939 byla ustavena **Slovenská republika** a přijata její ústava, která však nikterak nezastírala totalitní charakter státu. Státní uspořádání bylo budováno podle vzoru korporativních fašistických režimů v Itálii a Portugalsku, formální nejvyšší orgán moci, **Slovenský sněm**, byl v praktické politice zatlačen do pozadí **Státní radou a prezidentem**, kterým se stal katolický kněz dr. Jozef Tiso. Politický i společenský život Slovenska rychle ovládla **Hlinkova slovenská ľudová strana**, jejíž členové obsadili všechny rozhodující pozice ve státních orgánech. Totalitní systém se opíral především o katolický klérus a o luďácké organizace, **Hlinkovu gardu**, **Hlinkovu mládež** a další. Ostatní organizace včetně odborů byly rozpuštěny. Oficiální ideologie slovenského národního socialismu byla vytvořena na základě klerikalismu a nacionalismu, zaměřeného zejména proti Čechům a Maďarům. Jedním z prvních kroků vlády samostatného slovenského státu bylo propuštění všech Čechů ze zaměstnání a jejich vystěhování ze Slovenska.

Většina slovenské společnosti byla zpočátku spokojena s vývojem slovenského státu. Válečné zakázky nacistického Německa vyvolaly hospodářskou konjunkturu ve slovenském průmyslu i zemědělství, ke zvýšení zaměstnanosti přispělo i **vyhnání Čechů**. Probuzené národní sebevědomí neskýtalo mnoho možností pro činnost demokratických odpůrců režimu. Podmínky na Slovensku nebyly zpočátku vhodné pro širší rozvinutí odbojového hnutí, a proto se činnost několika odbojových skupin, které se zde zformovaly, zaměřila především na zpravodajské úkoly pro československý zahraniční odboj a na vytváření ilegálních sítí, které pomáhaly

vlastencům v útěku z protektorátu přes Slovensko dále na Balkán. Závislost Slovenské republiky na Německu se projevila již na samém počátku války, kdy se Slovensko podílelo jako jediný německý spojenec na **polském tažení** a vystoupilo tak jako první země v ozbrojeném konfliktu na straně nacistického Německa.

II/4 Boj za obnovu Československa v zahraničí

Již v den okupace českých zemí, 15. března 1939, zaslal exprezident ČSR, dr. Edvard Beneš, který v té době pobýval v USA jako soukromá osoba, telegramy prezidentu USA a premiérovi Velké Británie, ve kterých protestoval proti německému obsazení Čech a Moravy. Zároveň jim sdělil, že vstupuje zpět do politického života a zahajuje akci k obnově samostatného Československa. Počáteční kroky **československé zahraniční akce** byly usnadněny skutečností, že západní velmoci, Francie, Velká Británie a USA, stejně jako SSSR a několik menších států, neuznaly právoplatnost zřízení Protektorátu Čechy a Morava ani samostatného slovenského státu a na jejich území nadále působily zastupitelské úřady Česko-Slovenské republiky. Tyto úřady organizovaly první protestní akce proti německé okupaci a formovaly se kolem nich skupinky československých **emigrantů**, politiků, vojáků i prostých občanů, kteří odešli do exilu, aby se zapojili do boje za obnovu společného státu Čechů a Slováků.

Již na samém počátku došlo ke střetu dvou koncepcí československé zahraniční akce. **První koncepcí** vycházela z předpokladu, že československé zastupitelské úřady představují z hlediska mezinárodního práva kontinuitu samostatného československého státu a jejich vedoucí jsou proto oprávněni stát v čele zahraniční akce, usilující o jeho obnovu. Zastáncem této koncepcie byl zejména československý vyslanec v Paříži dr. Štefan Osuský, který měl velmi dobré kontakty a postavení ve francouzských politických kruzích. Představitelem **druhé koncepcie** byl dr. Edvard Beneš, který vycházel z předpokladu, že německá okupace českých zemí prakticky anulovala mnichovskou dohodu, a proto musí být československá zahraniční akce založena na kontinuitě s předmnichovskou republikou, jejímž představitelem se jako bývalý prezident cítil být. Jeho koncepcie byla zpočátku odmítnuta francouzskou i britskou vládou a prosadila se až v průběhu války.

Vypuknutí druhé světové války, kterého se většina světové veřejnosti tolik obávala, uvítala československá emigrace v naději, že brzké vítězství západních velmocí přinese i obnovu Československa. Postavení exilové politické reprezentace, podporované dosud převážně jen českým a částečně slovenským krajským hnutím zejména v Severní Americe, se zlepšilo. Začalo formování **československých jednotek v zahraničí**.

Hlavní proud uprchlíků z českých zemí směřoval v období mezi 15. březnem a 1. zářím 1939 do Polska, kde se však snahy o vybudování československé vojenské jednotky neseťkaly s pochopením polské vlády snažící se dlouho o udržení dobrých vztahů s Německem. Proto odcházela většina československých vojáků a ostatních vlastenců, kteří chtěli bojovat proti nacismu, do Francie, kde vstupovali do **cizinecké legie**. Francouzská vláda však přislíbila, že v případě války s Německem bude umožněno vybudovat ve **Francii samostatnou československou vojenskou jednotku**. Její přípravou se již od konce srpna 1939 zabývala československá vojenská kancelář v čele s generálem Sergejem Ingresem. Politická exilová reprezentace vytvořila v říjnu 1939 v Paříži **Československý národní výbor**, který vyhlásil mobilizaci do našich vojenských jednotek. K jejich posílení byli zařazeni i Češi a Slováci žijící ve Francii, do jednotky se přihlásila dobrovolně i část interbrigadistů ze Španělska, internovaných do té doby ve francouzských táborech. Českoslovenští letci byli po přeškolení zařazováni přímo k francouzským leteckým útvarům.

S narůstáním napětí mezi Polskem a Německem povolila i polská vláda přípravu **zahraniční jednotky v Polsku**. 3. září 1939 byl dekretem polského prezidenta zřízen *Český a Slovenský legion*, jehož velitelem se stal podplukovník Ludvík Svoboda. Jednotce se však nepodařilo v průběhu krátkého polského tažení zasáhnout výrazněji do bojových akcí a její větší část ustoupila spolu se svým velitelem 18. září na území obsazené Rudou armádou podle předchozí dohody SSSR s Německem. Dlouhý čas potom strávili naši vojáci v **sovětské internaci**, neboť v počátečním období války SSSR jako spojenec nacistického Německa československou zahraniční akci nijak nepodporoval. Velká většina z přibližně 10 000 občanů bývalé ČSR, zejména z Podkarpatské Rusi, kteří utekli počátkem války do SSSR v naději, že zde budou moci bojovat proti nacismu, skončila v táborech pověstného *GULAGu*, odkud se mnozí již nevrátili. Pouze části vojenské jednotky z Polska spolu s piloty, kteří bojovali v polském letectvu, se podařilo uniknout přes Rumunsko na **Střední východ**, odkud se většinou dostali k československým jednotkám ve Francii. Část z nich, která zůstala na Středním východě, vytvořila, posílena dalšími uprchlíky z protektorátu a transporty vojáků československého legionu, kteří byli později propuštěni z internace v SSSR, vojenskou jednotku na Středním východě.

Přes veškeré mobilizační úsilí se nepodařilo dokončit organizaci **1. čs. pěší divize** ve Francii před zahájením německé ofenzívy v květnu 1940. K nasazení na frontu byla proto vyčleněna divizní pěchota složená z 1. a 2. čs. pěšího pluku, která se pod velením generála Jaroslava Čiháka-Znamenačka zúčastnila ústupových bojů francouzské armády v červnu 1940. Oba československé pluky si pro svou statečnost v boji vysloužily uznání francouzských nadřízených. Po kapitulaci Francie se přibližně

Piloti 310. čs. stíhací perutě při četbě blahopřejných telegramů

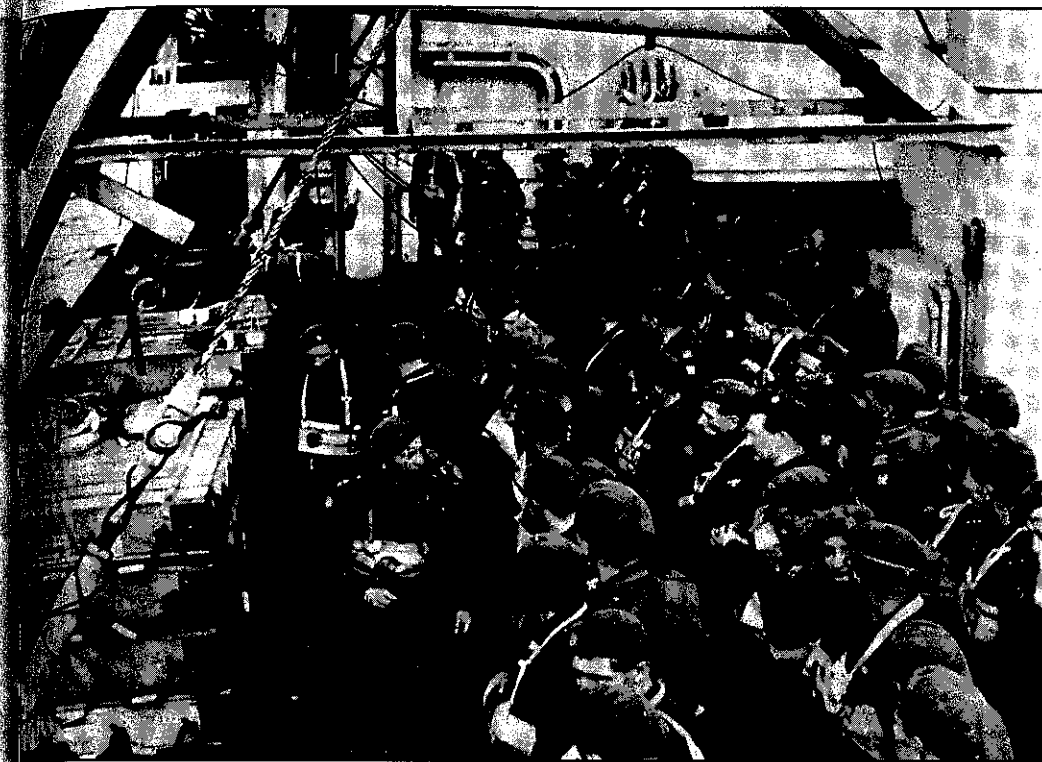
4000 československých vojáků evakovalo do Velké Británie, aby zde pokračovali v boji. Ve Francii ovšem zůstala většina těch, kteří zde měli své domovy a rodiny, jednotku opustila také většina komunistů a interbrigadistů. Největší úspěchy v boji proti nepříteli zaznamenali ve Francii **českoslovenští letci**, zejména stíhači. V řadách francouzského letectva působilo přes 170 pilotů, navigátorů, střelců a mechaniků. Do boje zasáhlo 110 československých stíhačů, kteří během necelých dvou měsíců sestřelili 158 nepřátelských letadel. Mezi vůbec nejúspěšnější stíhače bitvy o Francii se zařadili Alois Vašátko (15 sestřelů) a František Peřina (14 sestřelů). Do bojů zasáhli i letci bombardovacího letectva.

Po pádu Francie se středisko zahraničního odboje přeneslo do Velké Británie. Zlepšení podmínek pro činnost emigrace využil dr. Beneš k prosazení své koncepce zahraniční akce a k ustavení prozatímního státního zřízení ČSR. Tvořili jej **prezident, vláda a Státní rada** plnící úlohu parlamentu. Prezidentského úřadu se ujal znovu dr. Edvard Beneš, předsedou vlády se stal monsignore Jan Šrámek, ministrem zahraničí Jan Masaryk a ministrem národní obrany generál Sergej Ingr. Britská vláda uznala záhy československou vládu za prozatímní, ponechala však prozatím otevřenou otázku poválečných hranic obnovené ČSR. Toto uznání posílilo jak mezinárodní prestiž exilové vlády, tak i postavení *Londýna*, jak se říkalo centru československého zahraničního odboje, vůči odboji domácímu.

Ve **Velké Británii** se v létě 1940 znovu organizovaly československé vojenské jednotky. Vojáci pozemního vojska, evakuovaní z Francie, byli reorganizováni do **1. čs. smíšené brigády** pod velením generála Bedřicha Neumanna—Miroslava a připravovali se k obraně Británie proti očekávané německé invazi. Část levicových a komunistických vojáků však odmítla poslušnost velení a musela být internována. Velmi rychle se rozvinula organizace československých leteckých jednotek, kterým velel generál Karel Janoušek. V letecké **bitvě o Británii** se vyznamenali piloti **310. a 312. čs. stíhací perutě**, od září 1940 zasáhla do boje také **311. čs. bombardovací perutě**. Další českoslovenští letci bojovali i u britských a polských perutí. Během bitvy o Británii sestřelili českoslovenští stíhači 56 nepřátelských letadel, dalších 14 pravděpodobně a 6 poškodili. Jedním z vůbec neúspěšnějších stíhačů bitvy o Británii byl četař Josef František (17 sestřelů). Jako součást československého vojska ve Velké Británii vznikl v říjnu 1940 na Středním východě **Čs. pěší prapor 11 – Východní** pod velením podplukovníka Karla Klapálka. V květnu 1941 byl poprvé nasazen v Západní poušti. Také zde splnili českoslovenští vojáci své úkoly se ctí.

„Včerejšek překonal všechny dřívější rekordy jednotek stíhacího letectva. Podporovány perutěmi svých českých a polských kamarádů a užívající pouze zlomku své plné síly při ztížených povětrnostních podmínkách, doslova rozdrtily tři samostatné vlny vražedných útoků na civilní obyvatelstvo své rodné země; při tom s určitostí zničily 125 bombardovacích a 53 stíhacích nepřátelských letounů, nepřehlížíme-li k letounům pravděpodobně sestřeleným a poškozeným, zatímco samy ztratily pouze 12 pilotů a 25 strojů. Tento výsledek je nad všechno očekávání a je pramenem naší strážlivé sebedůvěry v příští boj.“

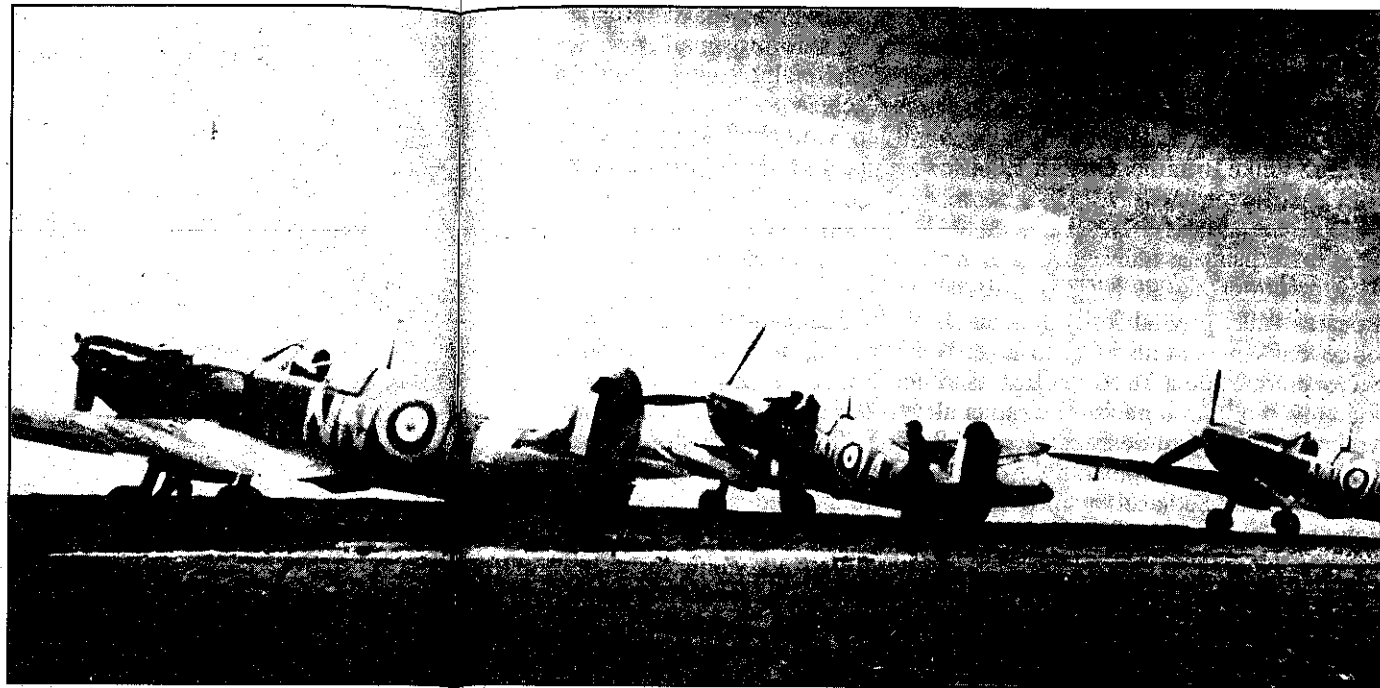
(Winston Churchill ministru letectví Archibaldu Sinclairovi, 16. září 1940)

Příslušníci 1. čs. samostatné obrněné brigády při přepravě do Francie

Již v roce 1941 zasáhl aktivně do bojů také **Čs. pěší prapor 11 – Východní** na Středním východě. Po účasti v bojích proti vojskům francouzské kolaborantské vlády ve Vichy v **Sýrii** byl prapor v říjnu 1941 přesunut po moři do obležené severoafrické pevnosti **Tobrúk**, při jejíž obraně si vysloužil chválu britských velitelů. Po vyproštění Tobrúku byl prapor reorganizován do **200. čs. lehkého protiletadlového pluku**, který byl ve druhé polovině roku 1942 nasazen k protivzdušné obraně Haify a Bejrútu a počátkem roku 1943 znovu v Tobrúku. Na žádost československé vlády byl pluk v létě 1943 přesunut do Velké Británie, kde se stal součástí nově formované čs. samostatné obrněné brigády. **Čs. samostatná obrněná brigáda** vznikla ve Velké Británii 1. září 1943, jejím velitelem byl generál Alois Liška. Pro nedostatečně zajištěné doplňování stavu odmítlo britské velení nasadit brigá-

*Letouny typu Spitfire
310. čs. stíhací perutě
na letišti ve Velké Británii*

du do invaze v Normandii a teprve na podzim 1944 jí svěřilo blokování německé posádky v severofrancouzském přístavu **Dunkerque**. Čs. brigáda obléhala přístav a odrážela německé pokusy o výpad až do 8. května 1945, kdy německá posádka kapitulovala. Z příslušníků československé jednotky ve Velké Británii se rekrutovali i dobrovolníci pro **parašutistické výsadky**, které byly připravovány pro plnění spojovacích, sabotážních a organizačních úkolů v protektorátě a částečně i na Slovensku. Tyto výsadky byly organizovány 2. oddělením londýnského ministerstva obrany v čele s plukovníkem Františkem Moravcem ve spolupráci s britským velitelstvím zvláštních operací (SOE).

Mimo rámec československé jednotky bojovali Češi a Slováci i v jednotkách **Svobodných Francouzů** (zejména cizinecké legii) na severoafrickém bojišti. Češi a Slováci se zapojili i do odbojových organizací v Evropě, především ve Francii, a do partyzánských jednotek v Jugoslávii a v SSSR, kde vytvořili celé jednotky. V Jugoslávii to byla zvláště **1. čs. partyzánská brigáda Jana Žižky z Trocnova**, v SSSR bojovali v odboji zejména volynští Češi. Do partyzánských oddílů v SSSR se zapojili i slovenští vojáci, kteří dezertovali ze slovenské armády. **1. čs. partyzánskému oddílu** velel kapitán Ján Nálepka, posmrtně vyznamenaný titulem hrdina SSSR. V **Itálii** se

do boje proti fašismu zapojila i část vojáků protektorátního vládního vojska a slovenské technické divize, kteří sem byli přesunuti Němci pro nespolehlivost v polovině roku 1944. Značná část českých a slovenských vojáků přešla na stranu italských partyzánů a na 800 bývalých vládních vojáků posílilo na podzim téhož roku čs. samostatnou obrněnou brigádu na západní frontě.

Na **východní frontě** nastoupil po ukončení výcviku 1. čs. samostatný prapor počátkem roku 1943 cestu na frontu. Při německém protiútoku u Charkova mu byla svěřena obrana fronty u **Sokolova**, kde došlo 8. března 1943 k prvnímu boji praporu s nepřítelem. Velitel obrany Sokolova nadporučík Otakar Jaroš byl posmrtně jmenován jako první cizinec hrdinou SSSR. V létě 1943 byl prapor rozšířen na **1. čs. samostatnou brigádu**, která se zúčastnila v listopadu 1943 osvobození **Kyjeva**. Také zde se českoslovenští vojáci vyznamenali. Nejvyšším sovětským vyznamenáním byli oceněni Antonín Sochor, Richard Tesařík a Josef Buršík. Do mimořádně těžkých bojů se brigáda dostala na přelomu roku 1943 a 1944 u **Rudy, Bílé Cerkve a Žaškova**. Na jaře 1944 byla zahájena organizace **1. čs. armádního sboru** v SSSR, která byla umožněna nábořem dobrovolníků z řad volynských Čechů, masovou dezercí vojáků slovenské armády na stranu SSSR

a propuštěním československých občanů, zejména z Podkarpatské Rusi, ze sovětských táborů. Vedle původní 1. brigády byla zformována 2. **paradesantní brigáda**, složená zejména ze slovenských vojáků, stejně jako další dvě brigády, složené převážně z volyňských Čechů a podkarpatských Rusínů. Velitelem sboru byl jmenován generál Jan Kratochvíl, který přijel do SSSR z Velké Británie. Od září 1944 se sbor podílel na osvobození území Československa.

II/5 Domácí odboj v první fázi války

Počátek války přivítal český domácí občanský odboj s nadějami na brzké obnovení samostatnosti Československa. Vlna odporu, která se rozšířila v českém národě a kterou nezastrašilo ani preventivní zatýkání předpokládaných odpůrců nacismu v rámci akce *Albrecht I.* (1. září 1939), vyvrcholila **masovými demonstracemi** 28. října 1939. V Praze došlo k rozsáhlým srážkám demonstrantů s okupační mocí, při kterých byl zastřelen dělník Václav Sedláček a smrtelně raněn student medicíny Jan Opletal. Jeho pohřeb se stal příležitostí k dalším spontánním masovým demonstracím. Nacistická moc na ně reagovala terorem zaměřeným v prvé řadě **proti studentům**. 17. listopadu bylo v Praze popraveno bez soudu devět studentských funkcionářů, české vysoké školy byly uzavřeny a do koncentračního tábora bylo odvečeno na 1200 vysokoškolských studentů. Masová vystoupení proti okupantům vzbudila pozornost a represe okupantů pobouření v celém demokratickém světě.

Brutální teror ukázal ovšem přesvědčivě, že další otevřené střety s okupační mocí nejsou možné. **Občanský odboj** se proto soustředil na vytváření dalších ilegálních organizací a jejich propojování do odbojových sítí. Přes názorové rozdíly na poválečné uspořádání státu byl spojujícím prvkem občanského odboje společný cíl, obnova samostatného Československa. Vojenská odbojová organizace Obrana národa připravovala od začátku války masové ozbrojené vystoupení proti okupantům, národní povstání, ke kterému mělo podle plánů dojít v okamžiku, kdy se přiblíží porážka Německa. Teritoriálně organizovaná síť Obrany národa, podřízená ústřednímu velení v čele s generálem Josefem Bílým, počítala pro povstání s účastí asi 80 000 mužů. Sílily také ostatní odbojové organizace. Na jaře 1940 se občanské odbojové organizace spojily a vytvořily **Ústřední vedení odboje domácího (ÚVOD)**, které tvořili zástupci Petičního výboru Věrní zůstaneme, Obrany národa a Politického ústředí. Občanský odboj přecházel postupně od organizační práce, vydávání a rozšiřování periodik a letáků k aktivním formám odboje. Vzrostl počet **sabotáží a stávek**, byly budovány sklady ukořistěných zbraní pro plánované povstání. Vynikajících výsledků dosáhli na „*tiché frontě*“ českoslovenští

zpravodajci, kteří dodávali informace politického, hospodářského i vojenského charakteru do Velké Británie i SSSR. Vynikla zejména vojenská zpravodajská skupina Josefa Balabána, Josefa Mašína a Václava Morávka, předávající do Londýna zprávy z rozsáhlé sítě československé rozvědky v protektorátě i v Německu. Svou statečností a vytrvalostí v ilegálním boji však zaplatili všichni tři smrtí.

Mimo rámec sjednocující se domácí odbojové fronty zůstávala až do 22. června 1941 **ilegální organizace KSČ**. Již od 30. let se mezinárodní centrála komunistického hnutí v Moskvě, *Kominternu*, stala převodní pákou sovětské zahraniční politiky. Na počátku války se proto v instrukcích, které zaslala komunistům v okupovaných zemích, odrážela zásadní změna zahraniční politiky SSSR, který smlouvami z 23. srpna a 28. září 1939 uzavřel spojení s nacistickým Německem. V hodnocení Komunistické internacionály se z původně „*imperialistické války oboustranně nespravedlivé*“ stala záhy „*agrese západních imperialistů*“. Protibritské a protifrancouzské výzvy Kominterny ještě zesílily po zahájení agresivní války SSSR proti Finsku v listopadu 1939, ostře odsouzené západními demokratiemi.

Také čeští a slovenští komunisté pracující v ilegalitě dostávali prostřednictvím **zahraničního vedení KSČ** v Moskvě pokyny Kominterny, které jim za hlavního nepřítele určovaly Francii a Velkou Británii. V koncepcích Kominterny se navíc nepočítalo s obnovou Československa, neboť Stalin uvažoval o jiném uspořádání střední Evropy, ve kterém se české země měly stát součástí širšího socialistického celku sovětského typu. Prvořadou úlohou ilegálních organizací KSČ nebyl z tohoto pohledu boj proti nacistickým okupantům, nýbrž příprava strany na vedoucí úlohu v budoucí socialistické revoluci, ke které mělo ve střední Evropě dojít po válce. V jiné alternativě počítala Kominternu dokonce s absurdní představou přerůstání nacionálně socialistické revoluce v Německu v revoluci socialistickou. Komunisté v ilegalitě se tak dostávali do situace, kdy směrnice přicházející z Moskvy se dostávaly do rozporu s každodenní praxí. Nacistický bezpečnostní aparát totiž ve svém boji proti ilegálním organizacím KSČ nikterak nepolevoval. Komunisty rozpoutané tažení proti politice dr. Edvarda Beneše, který podle jejich propagandy „*zaprodal český národ západním imperialistům*“, vedlo k **izolaci komunistického ilegálního hnutí** od občanského odboje, který Benešovu koncepci obnovy ČSR podporoval. Takováto politika KSČ byla ovšem v jasném rozporu se zájmy českého národa.

Do podobných rozporů se dostávala i **politika ilegální KSS**, která se organizačně oddělila od KSČ po vyhlášení nezávislosti „slovenského štátu“. Slovenští komunisté sice vedli boj proti klerofašistickému režimu, svými postoji vůči československé zahraniční akci a západním demokratickým se však dostávali na stejnou platformu jako oficiální politika „sloven-

ského státu“. Pokud jde o cíle slovenského ilegálního komunistického hnutí, dospěly v programu sovětizace Slovenska až k představám o budoucím začlenění Slovenska do SSSR. Mělo se podobat *bolševizaci Slovenska pobaltskou cestou* a předpokládalo uplatnění scénáře, podle kterého byly v létě 1940 včleněny do SSSR pobaltské státy. Takový program ovšem nemohl najít větší podporu ve slovenské společnosti a vedl k izolaci slovenských komunistů od odbojových proudů snažících se o činnost na občanském a národním základě. Určitého odporu, který se na Slovensku projevil zejména odmítáním účasti slovenské armády na tažení v Polsku, se pokoušely využít nečetné **slovenské odbojové skupiny**. Ilegální organizace *Demec, Flóra* a další byly však příliš slabé na to, aby mohly rozvíjet aktivnější činnost proti režimu. Na Slovensku neexistoval v počátečním období ve společnosti pocit národního ohrožení, který by podpořil odbojové hnutí. Také opatření slovenských bezpečnostních orgánů proti odboji byla mírnější. Docházelo sice k zatýkání, případně internaci, nikdo však nebyl až do srpna 1944 za odbojovou činnost popraven.

II/6 Československo součástí protihitlerovské koalice

Napadení SSSR nacistickým Německem vytvořilo podmínky pro formování široké protihitlerovské koalice. Její základ byl položen sovětsko-britskou dohodou z července 1941. Boj Velké Británie a SSSR proti Německu a jeho spojencům byl podporován otevřeně USA, které vstoupily do světového konfliktu v prosinci 1941. **Základní principy spojenecké politiky** v době války i nové organizace světa byly stanoveny *Atlantickou chartou*, podepsanou britským premiérem Winstonem Churchillem a americkým prezidentem Franklinem Rooseveltem 14. srpna 1941. SSSR se k ní připojil v září téhož roku. Členem protihitlerovské koalice bylo od samého začátku také Československo. Uzavření *československo-sovětské úmluvy o spojení a válce proti Německu* z 18. července 1941, které znamenalo uznání československé exilové vlády Sovětským svazem, mělo velký význam pro zařazení obnovy ČSR mezi válečné cíle protihitlerovské koalice. Byla jí posílena i Benešova snaha o obnovu Československa v předmnichovských hranicích. Důsledkem změny sovětských postojů k otázce poválečného uspořádání střední Evropy byl i souhlas sovětské strany s vojenskou úmluvou ze září 1941, která umožnila vytvoření **československé vojenské jednotky na území SSSR**. Na jejím formování měla velký podíl **Československá vojenská mise v SSSR** vedená plukovníkem Heliidorem Píkou, která neoficiálně zahájila svou činnost v dubnu 1941. Od počátku roku 1942 se začal v Buzuluku tvořit **1. čs. samostatný polní prapor** pod velením podplukovníka Ludvíka Svobody. Jeho jádro tvořili ti bývalí příslušníci polského legionu, kteří neodjeli ze SSSR, a dobrovolníci z řad čes-

koslovenské emigrace. Postupně začali být propouštěni i českoslovenští občané z táborů GULAGu.

„Nikdo dnes zatím nemůže předvídat a předpovídat, jak budou probíhat válečné události na východě. Bud' me opatrní a počítejme s řadou německých úspěchů na této frontě! Rozhodující je, že máme konečně druhou východní frontu v plné její síle, že tato fronta už až do konce války bude Německo užít tak z druhé strany a že Sovětský svaz prokáže tak velikou službu společnému vítězství: jednak získá Anglii a Americe těch několik málo měsíců ke konečné přípravě na ofensivu příštího jara, jednak doplňuje sjednocení všech demokratických sil světových k boji za společný cíl . . .“

(Projev Edvarda Beneše v londýnském vysílání pro Československo, 24. června 1941)

V průběhu let 1941–42 bojovali proti nepříteli především **českoslovenští letci** ve Velké Británii. Během těchto dvou let sestřelili nebo poškodili stíhači na 200 nepřátelských letadel. V květnu 1942 byly tři čs. stíhací perutě (310., 312. a 313.) spojeny do **Čs. stíhacího křídla**, jehož velitelem se stal štábní kapitán Alois Vašátko, který však krátce poté padl v leteckém boji nad kanálem La Manche. První významnější operací stíhacího křídla, jehož velení převzal štábní kapitán Karel Mrázek, bylo krytí **výsadkové operace u Dieppe** 19. srpna 1942. Toho dne stíhači křídla sestřelili nebo poškodili 17 nepřátelských letadel, aniž ztratili jediný vlastní stroj. V listopadu 1943 bylo křídlo převedeno z rámce vzdušné obrany Británie k britskému taktickému letectvu, s nímž se zúčastnilo akcí spojených s přípravou **invaze**. Od 6. června 1944 krylo Čs. stíhací křídlo vylovení spojeneckých vojsk v Normandii, v září téhož roku vzdušnou **výsadkovou operaci u Arnhemu**. Českoslovenští stíhači se zúčastnili i obrany Británie před útoky létajících střel V-1. Za dobu svého působení v rámci britského letectva sestřelili či poškodili zhruba 340 nepřátelských letadel. Aktivně bojovala s nepřítelem také 311. čs. bombardovací perut', která v období od září 1940 do listopadu 1942 podnikla celkem **148 náletů na pozemní cíle** vojenského a hospodářského charakteru v Německu a okupovaných zemích. Od jara 1942 se perut' v rámci britského pobřežního letectva zúčastnila boje proti ponorkám na námořních komunikacích. Během více než 2000 hlídkových letů zaútočili českoslovenští letci na 35 nepřátelských ponorek a 4 hladinové lodě. Sami nebo ve spolupráci se spojeneckými letci a námořníky potopili 5 německých a 1 italskou ponorku a německou protiblokádní loď *Alsterufer*. Při odrážení útoků německých stíhaček sestřelili 21 letadel.

II/7 Rozmach domácího odboje a nacistický teror let 1941–42

1941 vyvrcholila aktivita českých odbojových organizací. Došlo k celé řadě stávek v továrnách i dolech, vzrostl počet sabotáží, vnášejících chaos do válečné výroby, bylo přerušováno telefonní a telegrafní vedení, poškozována vojenská technika a narušována železniční doprava. V několika případech provedly odbojové skupiny dokonce velké diverzní akce proti skladům pohonných hmot a jiným německým vojenským objektům. Po 22. červnu 1941 se změnila radikálně i politika SSSR. Kominternu nyní mobilizovala **komunistické ilegální hnutí** v Evropě do boje proti Německu a za osvobození okupovaných zemí. Potlačení hesla socialistické revoluce otevřelo i cestu ke spolupráci tohoto hnutí, měnícího se nyní v odboj, s občanskými odbojovými organizacemi. V létě 1941 vyústilo jednání II. ústředního vedení KSČ a Ústředního vedení odboje domácího ve vytvoření **Ústředního národně revolučního výboru Československa** jako nejvyššího orgánu domácího odboje. Mělo být prvním krokem k vytvoření široké domácí odbojové fronty, sdružující všechny síly ochotné přispět k obnově ČSR.

S úkolem pacifikovat rozbouřenou situaci v protektorátu byl koncem září 1941 vyslán do Prahy jako **zastupující říšský protektor** obergruppenführer SS a generál policie Reinhard Heydrich, šéf Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (RSHA). Politikou *cukru a biče* se pokusil jednak získat českou dělnickou třídu zlepšením sociálních a pracovních podmínek k práci pro německé válečné úsilí, jednak bezohledně potlačit vůli k odporu. Bylo vyhlášeno **stanné právo**, během jehož trvání bylo do ledna 1942 popraveno na 500 lidí. Zahynuli velitelé Obrany národa, generálové Josef Bílý, Hugo Vojta a Bedřich Homola, funkcionáři Sokola, redaktoři Rudého práva, členové různých odbojových skupin. **Masové zatýkání** vážně narušilo ilegální odbojové sítě, v říjnu 1941 byl rozbit i Ústřední národně revoluční výbor Československa, zatčen byl předseda protektorátní vlády Eliáš. Na pomoc decimovanému domácímu odbojovému hnutí začaly být od poloviny roku 1941 vysílány do protektorátu **parašutistické výsadky** z Velké Británie. Měly za úkol zejména obnovení přerušovaného rádiového spojení mezi domácím a zahraničním odbojem, obnovu přerhaných odbojových a zpravodajských sítí, v některých případech i sabotáž. Zvláštním úkolem byla pověřena skupina *Anthropoid*, jejíž členové Čech Jan Kubiš a Slovák Jozef Gabčík provedli 27. května 1942 v Praze **atentát na Heydricha**. Tento čin sice posílil prestiž Československa ve světě, smrt zastupujícího říšského protektora 4. června byla však úvodem k německým represáliím. Znovu bylo vyhlášeno stanné právo, kterému tentokrát padlo za obětí 1600 lidí. Dalších 3000 osob nacisté povraždili v koncentračních táborech.

Brutální teror *heydrichiády*, jehož organizátorem byl **protektorátní**

Vnitřek ženského bloku koncentračního tábora v Brzezince (Birkenau)
— dokumentární kresba

státní tajemník K.H. Frank, vyvrcholil vyhlazením obcí Lidice u Kladna 10. června a Ležáky u Chrudimi 24. června 1942. Nacistická pomstychtivost si vyžádala životy 339 lidických a 54 ležáckých mužů, žen a dětí. Zrada přivedla nacistický bezpečnostní aparát na stopu úkrytu atentátníků a dalších parašutistů v pražském kostele sv. Cyrila a Metoděje. Hrdinný boj sedmi obklíčených parašutistů skončil 18. června 1942 jejich smrtí. Represe vnesly mezi obyvatelstvo atmosféru strachu. Přestože na místo popravených či uvězněných odbojářů přicházeli noví vlastenci, nepodařilo se již obnovit ilegální odbojové hnutí v předchozím rozsahu. Rozbité odbojové skupiny jen s obtížemi obnovovaly svou činnost, přetřhané sítě se již většinou nepodařilo znovu navázat. Centrální odbojové orgány svou činnost neobnovily. Navíc gestapo proniklo do celé řady odbojových organizací a nasadilo do nich své konfidenty. Také rádiové spojení se zahraničním odbojem bylo nepravidelné a na čas zcela přerušené. Český domácí odboj zaplatil za zavraždění Heydricha velmi vysokou cenu.

„Kamenolom byla pravá jáma vražedská – Mördergrube. Sem posílali se lidi za trest a na smrt. Vězňové tlačili do svahu asi 500 m dlouhého se stoupáním 40 až 45 stupňů vozíky ve váze 15 až 18 metrických centů. Vězňové, kteří tuto cestu kovali až 50krát denně, byli kolem dokola obklopeni SS strážemi. Stávalo se, že SS strhávali vězňům, kteří tlačili vozíky, čepice, házeli je mimo řetěz stráží a poroučeli vězňům, aby si pro ně šli. Zdráhal-li se někdo, byl udeřen pažbou do hlavy. Kdo poslechl, byl zastřelen, protože překročil řetěz stráží.“

(Lev Sychrava, *Záznamy z Buchenwaldu*, 1945)

V roce 1941 se začala také zvolna měnit **situace na Slovensku**. Slovenská republika se účastnila války proti SSSR a na východní frontu poslala více než 50 000 vojáků. Válka, od které si slovenská vláda slibovala zlepšení pozic Slovenska v Německem ovládané *nové Evropě*, nebyla příznivě přijata většinou slovenské společnosti, kde se rozšířily protiválečné nálady. Po prvních německých porážkách se zvýšily také požadavky Německa na slovenskou podporu válečného úsilí, což vedlo k zásobovacím těžkostem doléhajícím na obyvatelstvo. **Vzrůstající nespokojenosti** se pokoušeli využít odpůrci režimu, slovenské odbojové organizace zůstávaly však nadále slabé. Změna postojů slovenských komunistů vedla k navázání prvních kontaktů mezi reprezentanty jednotlivých proudů hnutí odporu ve snaze vytvořit jeho vrcholný orgán. Přes silící známky krize klerofašistického režimu nebyla však situace na Slovensku dosud příhodná pro větší aktivitu odbojového hnutí. Hlasy, požadující obnovu Československa, dosud nenacházely podporu a i pokusy ilegální KSS o vytváření ozbrojených bojových *jánošíkovských družin* byly na přelomu roku 1941 a 1942 předčasné.

II/8 *Nové koncepte vnitřní a zahraniční politiky Československa*

Již v průběhu první poloviny války vyvstala v československém zahraničím i domácím odboji otázka, jaké bude **státoprávní uspořádání** obnoveného Československa. Tato otázka vystoupila do popředí počátkem roku 1943, kdy došlo k **obratu ve válce** a spojenecké armády začaly vítězit. Problém charakteru budoucího státu byl diskutován v domácím občanském i komunistickém odboji, byl předmětem úvah exilové zahraniční politické reprezentace v Londýně i komunistického vedení v Moskvě. Poměrně brzy se jednotlivé odbojové proudy shodly v názoru, že nová republika musí být oproti předmnichovské podstatně reformována. V konkrétním formování programu a cílů hnutí odporu postupně uplatnila rozhodující vliv zahraniční centra, **exilová vláda v Londýně** v čele s prezidentem Benešem a **komunistické vedení v Moskvě** vedené Klementem Gottwaldem. V některých otázkách se jejich stanoviska sblížovala, v některých zůstala až do konce války diametrálně odlišná.

Základem nové **zahraničněpolitické orientace** Československa se stala *smlouva o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci mezi Československem a SSSR* podepsaná 12. prosince 1943 v Moskvě během návštěvy prezidenta Beneše. Smlouva byla uzavřena z iniciativy československé vlády a osobně Benešovy a ČSR byla prvním menším státem, který takovou smlouvu se SSSR uzavřel. Svůj vliv při změně zahraničněpolitické orientace mělo nesporně Benešovo mnichovské zklamání z politiky západních demokracií. Prezident však ve smlouvě viděl nejen účinnou hráz proti **německé rozpínavosti**, nýbrž i určitou záruku proti **vměšování SSSR** do vnitřních záležitostí ČSR v období poválečném. Zastával názor, formovaný ostatně již od 30. let, že poválečný vývoj SSSR bude probíhat směrem k demokratizaci, ke spolupráci se západními velmocemi a věřil, že Stalin bude respektovat zájmy malých národů, jestliže budou jeho spojenci. Uzavření smlouvy se SSSR bylo zároveň prvním krokem k realizaci koncepce, značně rozšířené mezi exilovými politiky, koncepce poválečného postavení Československa jako *mostu mezi východem a západem*. Smlouvu s ČSR Stalin uvítal, neboť mu otevírala cestu do střední Evropy v době, kdy do tohoto prostoru ještě nepronikla Rudá armáda. Během moskevských jednání se sovětským diktátorem nabídl prezident Beneš také **odstoupení Podkarpatské Rusi SSSR** v případě, že její obyvatelstvo vyjádří takovéto přání. Stalin naopak podpořil Benešovu koncepci obnovy Československa v předmnichovských hranicích. Zásadní neslučitelnost obou postojů (jakkoli maximálně vstřícných) Benešovi ani Stalinovi nijak nevadila, spíše jim vyhovovala.

Problém obnovy ČSR v předmnichovských hranicích byl úzce spjat s problémem sudetských Němců. Při jeho řešení nakonec převládla kon-

cepcí vyhnání německého obyvatelstva z ČSR, kterou již od počátku prosazovalo zejména české domácí odbojové hnutí. Prezident Beneš byl zprvu nakloněn spíše myšlence odsunu části sudetoněmeckého obyvatelstva, kombinovaného s odstoupením části území, postupně však převládla myšlenka kompletního transferu Němců bez jakéhokoliv území. Zůstat měli pouze antifašisté. Na tuto změnu prezidentova názoru měla svůj vliv i roztržka se sudetoněmeckou antifašistickou emigrací v čele s Wenzelem Jaksem. Zahraniční vedení KSČ mělo zprvu výhrady k takto široce pojatému transferu německého obyvatelstva, během své návštěvy v Moskvě však dr. Beneš získal pro tuto koncepci řešení sudetoněmeckého problému naprostý souhlas J.V. Stalina. Již předtím souhlasila s odsunem v principu i americká vláda, zatímco britská vláda se určitých výhrad k této koncepci až do konce války nikdy nezřekla.

Druhým problémem státoprávního uspořádání budoucí republiky byla otázka **postavení Slovenska**. Hlavní roli zde hrálo Benešovo odmítavé stanovisko vůči slovenským požadavkům autonomního postavení. Vinil slovenské politické představitele z hlavního podílu na rozbití Československa a ve svém zaujetí proti nim vyslovil dokonce názor, že slovenský problém, nikoliv sudetoněmecký, byl hlavní příčinou rozpadu společného státu. Spory o budoucí postavení Slovenska vedly již v počátcích československé zahraniční akce k Benešově roztržce se slovenskou politickou reprezentací v emigraci v čele z dr. Milanem Hodžou, který se pro neshody s prezidentem další činnosti exilu nezúčastnil. Slovenská otázka zůstávala až do konce války největším **nevyřešeným problémem** poválečného uspořádání republiky.

Pokud jde o **vnitropolitické uspořádání** budoucího státu, došlo k zásadní shodě v tom smyslu, že z politické činnosti v obnovené ČSR budou vyloučeny ty politické strany, jejichž vedení se zkompromitovalo kolaborací s nacisty. Takovéto opatření mělo ovšem v zásadě nedemokratický charakter, stejně jako vytvoření **Národní fronty**, bloku československých stran zúčastněných na hnutí odporu. Toto utvoření politického bloku, jakkoliv pochopitelné v kontextu situace, vedlo ve svých důsledcích k uvedení nedemokratických principů do politické praxe poválečné republiky a bylo prakticky předstupněm totalitní vlády. Otázkou, ve které se názory londýnského a moskevského centra rozcházely, bylo postavení národních výborů v systému obnovené republiky. Všechny tyto otázky byly předmětem rozhovorů mezi zástupci londýnské vlády v čele E. Benešem a představiteli zahraničního vedení KSČ v Moskvě v prosinci 1943. Přestože v řadě z nich nedošlo ke shodě, poskytly rozhovory možnost navázání úzké spolupráce mezi jednotlivými proudy odboje.

II/9 Domácí odboj v závěrečném období války

Po rozbití ilegálních sítí v období heydrichiády se již občanskému odboji nepodařilo obnovit svou činnost v rozsahu let 1940—41. Počátkem roku 1943 bylo navíc definitivně rozbito Ústřední vedení odboje domácího a přes snahu řady občanských odbojových organizací se nepodařilo vytvořit nový centrální orgán, na který by byla napojena většina organizací hnutí odporu. **Přípravný revoluční národní výbor** nedokázal v letech 1943—44 plně rozvinout svou činnost a ani odbojové organizaci **Rada tří**, k jejímž iniciátorům patřil prof. Josef Grňa a generál Vojtěch Luža, se nepodařilo sjednotit občanské odbojové skupiny, přestože její vliv na přelomu let 1944—45 stoupl. Velkým problémem zůstávalo **rádiové spojení** domácího občanského odboje s československou vládou v Londýně, přestože do protektorátu byla za tímto účelem vysazena celá řada parašutistických výsadek. Také komunistické odbojové hnutí bylo postiženo rozbitím spojení mezi ilegálním ústředním vedením a jednotlivými organizacemi. Po rozbití **III. ilegálního ústředí** působily organizace KSČ v krajích, okresech, místech a na závodech v podstatě samostatně a řídily se pouze pokyny zahraničního vedení předávanými prostřednictvím československého vysílání moskevského rozhlasu.

Příčinou oslabení odbojového hnutí byly především zásahy nacistického bezpečnostního aparátu, jehož nejvýznamnější složkou bylo **gestapo** (*Geheime Staatspolizei, tajná státní policie*). Němci měli k dispozici zkušený a kvalifikovaný personál, vybavený moderními technickými prostředky. Rádiová zaměřovací služba pátrala po vysílačkách a často jejich odhalení využívala ke zpravodajským protihráhám s Londýnem i Moskvou, při kterých se snažila oklamat protivníka a získat informace. Od konce roku 1943 byly na základě těchto informací budovány z konfidentů celé **volavčí sítě**, jejichž prostřednictvím se gestapo pokoušelo kontrolovat některé ilegální organizace i narušovat partyzánské hnutí. Životnost ilegálních organizací klesala a nepřesahovala jeden rok aktivní práce v odboji. Značné úspěchy německých bezpečnostních orgánů byly umožněny nasazením velkého množství **konfidentů**, donašečů a udavačů, jejichž sítě si v protektorátu vybudovaly nejrůznější okupační složky. Celkový počet konfidentů různého zařazení se odhaduje na 80 000. Přes úsilí německých bezpečnostních složek se na území protektorátu začalo rozvíjet **partyzánské hnutí**. Nemohlo ovšem nabýt takových rozměrů a dosáhnout takové aktivity, jaké požadovala ve svých instrukcích Kominternu již na přelomu let 1942—43. Geografické a demografické podmínky českých zemí neumožňovaly činnost rozsáhlejších partyzánských svazků. Přesto se do poloviny roku 1944 podařilo zaktivizovat celou řadu partyzánských skupin a oddílů.

V roce 1943 se začala měnit situace na Slovensku ve prospěch hnutí od-

poru. Vládnoucí klerofašistický režim se dostával do stále hlubší krize a vnitřní izolace. Stále větší závislost na Německu se projevila i v ochotném **předání slovenských židů** do nacistických vyhlazovacích táborů. Vyčerpání z války na straně Německa spolu s koncem dočasného hospodářského blahobytu vedlo k vyostření sociálních konfliktů. Nejotevřeněji se krize režimu projevila ve slovenské armádě, která měla být jednou z hlavních opor ľudáckého režimu. Hromadné přecházení vojáků do sovětského zajetí či k partyzánům svědčilo o počínajícím **rozkladu slovenské armády** na východní frontě. K aktivizaci organizací občanského odboje došlo nejprve u těch skupin, které byly napojeny na zahraniční vládu v Londýně a prosazovaly program obnovy Československa. Byla to zejména skupina Flóra a skupina okolo dr. Vavro Šrobára, ke kterým se připojila i řada slovenských důstojníků. Na jaře 1944 se vytvořilo *Vojenské ústředí* v čele s podplukovníkem Jánem Golianem, které soustřeďovalo odbojáře z řad vojáků slovenské armády. Národní proud ve slovenském odboji představovala skupina soustředěná okolo agrárních politiků Jozefa Lettricha a Jána Ursínyho. Tato skupina navázala spojení s V. ilegálním ústředím KSS v čele s Karolem Šmidkem, dr. Gustávem Husákem a Ladislavem Novomeským a vytvořila spolu s ním **Slovenskou národní radu**, do které však nebyli přizváni zástupci občanských a vojenských skupin udržujících spojení s československou vládou v Londýně. Členové Slovenské národní rady přijali koncem roku 1943 *Vánoční dohodu*, ve které se vyslovili pro zahájení příprav celonárodního povstání a obnovení společného státu Čechů a Slováků *na základě principu rovného s rovným*.

V první polovině roku 1944 zahájila Slovenská národní rada **přípravu povstání**, které mělo mít v její koncepci charakter lidového povstání usku-tečného ve spolupráci s armádou. Moci na osvobozeném území se měla ujmout Slovenská národní rada opírající se o síť *národních výborů*, reprezentujících lidovou moc. Tato koncepce byla v naprostém rozporu s plány povstání připravenými Vojenským ústředím v dohodě s československou vládou v Londýně. Podle těch mělo mít charakter vojenského převratu s následnou mobilizací jménem československé vlády, která se měla také ujmout moci. Předpokladem úspěchu povstání bylo sladění jeho plánů s postupem Rudé armády. V létě 1944 se na Slovensku zaktivizovalo partyzánské hnutí, při jehož formování hrály důležitou roli **výsadky ze SSSR**, jejichž členy byli sovětsí i českoslovenští vojáci. Vystupňování bojové činnosti partyzánů vedlo k ohrožení týlových komunikací německé armády. Slovenská vláda se pokusila nejprve zvládnout situaci vlastními prostředky, ani vyhlášení stanného práva v polovině srpna však k uklidnění situace nepřišlo. Souhlasila proto s **vysláním německých jednotek na Slovensko** k obnovení pořádku. Německá armáda začala 29. srpna 1944 obsazovat slovenské území.

Pěšáci a dělostřelci 1. čs. armádního sboru na Dukle

V dané situaci nezbylo Vojenskému ústředí než vydat rozkaz slovenským jednotkám, aby se postavily Němcům na odpor, přestože povstání nebylo ještě dostatečně připraveno a nebyla sjednána součinnost s Rudou armádou. Předčasné vypuknutí povstání vedlo k rychlému odzbrojení dvou východoslovenských divizí, které měly podle původního plánu zajistit karpatské přechody pro Rudou armádu. Také většina velkých západoslovenských posádek se k povstání nepřipojila. Hned v prvních dnech se tak výrazně zmenšilo povstalecké území. Hlavním střediskem povstání se stala **Banská Bystrica**, sídlo Slovenské národní rady, která vyhlásila 1. září 1944 obnovení společného státu Čechů a Slováků a převzala politickou moc na osvobozeném území. Velení nad **1. československou armádou** na Slovensku převzal generál Rudolf Viest, který přiletěl z Londýna. Po mobilizaci měla zhruba 60 000 vojáků, které podporovalo asi 18 000 partyzánů. Na pomoc Slovenskému národnímu povstání byla vyslána ze SSSR nově zformovaná **2. paradesantní brigáda** pod velením plukovníka Vladimíra Přikryla a **1. čs. stíhací pluk** pod velením štábního kapitána Františka Fajtla, složený z pilotů, kteří přišli do SSSR z Velké Británie. Na materiální pomoci povstání se zprvu podílela i americká letadla, jejich lety však ustaly poté, co sovětské velení zahrnulo Slovensko do svého operačního pásma.

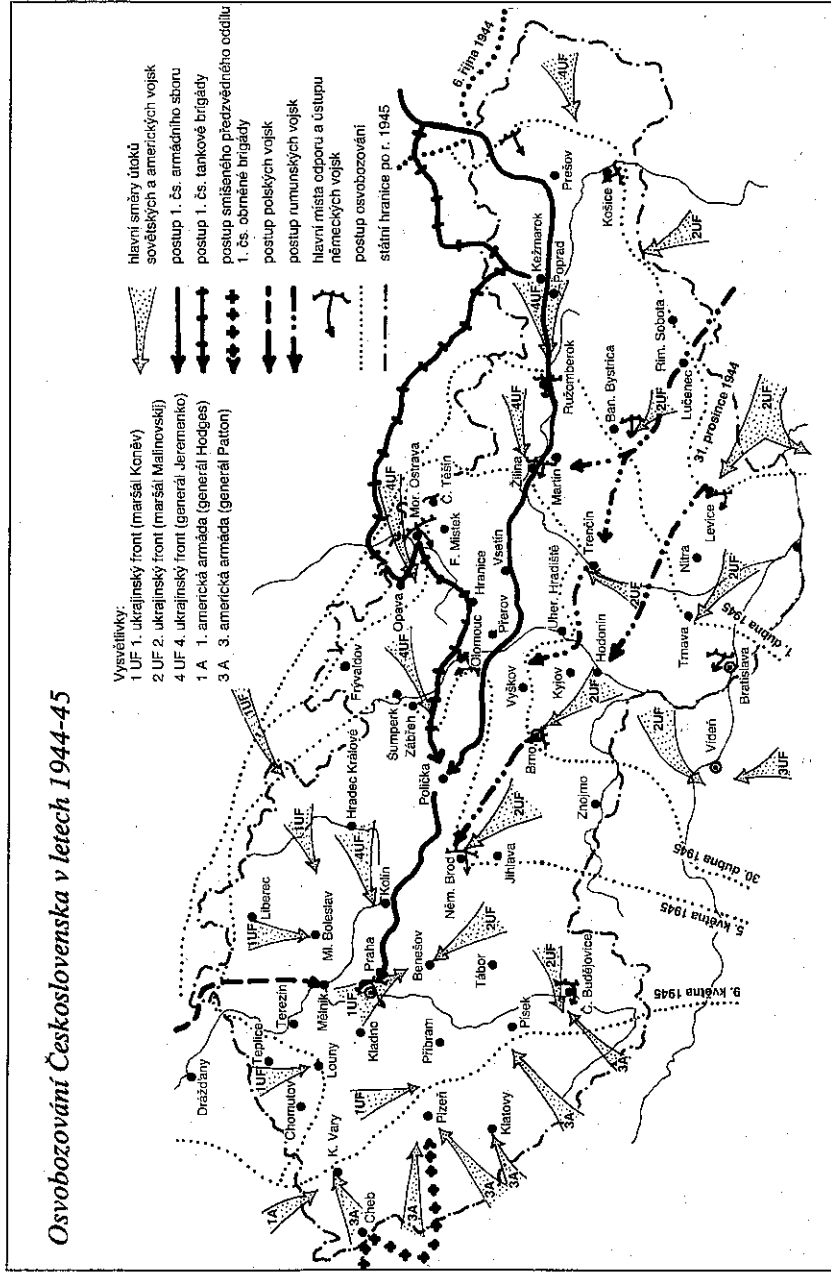
Rudá armáda zahájila 8. září 1944 **karpatsko-dukelskou operaci**, jejímž cílem bylo proniknout rychle na Slovensko Dukelským průsmykem a poskytnout pomoc povstání. Narychlo připravená a improvizovaná operace však svého cíle nedosáhla a vedla ke krvavým bojům v horském terénu Karpat, poskytujícím výhodu bránícím se německým vojskům. Do bojů byl zasazen i **1. čs. armádní sbor**, který po těžkých bojích a obrovských ztrátách vstoupil 6. října 1944 na slovenské území. Nezdařená operace, která si vyžádala životy 21 000 sovětských a 1900 československých vojáků, vedla i k **roztržce** mezi sovětským velením a československým velitelským sborem. Sovětské velení o své vůli sesadilo z funkce velitele čs. sboru generála Jana Kratochvíla a nahradilo jej Ludvíkem Svobodou. Bez pomoci zvenčí nemohlo povstání německému útoku nadlouho odolat. Po dvouměsíčních bojích byla 1. čs. armáda poražena a její zbytky ustoupily do hor, 27. října 1944 obsadili Němci Banskou Bystricu. Přímé boje si za povstání vyžádaly životy asi 5000 československých vojáků a partyzánů. V brutálních **reprezích**, které po povstání následovaly, bylo vypáleno na 60 slovenských vesnic a osad, na 15 000 lidí bylo odvečeno do koncentračních táborů, kde mnozí zahynuli. Do zajetí padli i velitelé 1. čs. armády, generálové Viest a Golian, kteří později zahynuli za dodnes nejasných okolností. Při trestních výpravách, na kterých se společně s německými jednotkami podílely i **Pohotovostní oddíly Hlinkovy gardy**, bylo povražděno nejméně 4 000 lidí včetně žen a dětí. Po potlačení povstání pokračoval ve slovenských horách boj partyzánských skupin a oddílů proti Němcům a ozbrojeným jed-

notkám Hlinkovy gardy. Přes nepříznivé podmínky tuhé zimy operovalo na Slovensku počátkem roku 1945 více než 40 partyzánských jednotek s téměř 14 000 bojovníky. **Partyzánskou válku na Slovensku** řídil sovětský štáb v čele s plukovníkem A.N. Asmolovem.

Partyzánské hnutí se od léta 1944 rozvinulo i v **českých zemích**. Posílili jej zejména odbojáři prchající před zatčením, uprchlí váleční zajatci i mladí lidé vyhýbající se práci v Německu v rámci totálního nasazení. Za pomoci organizátorských výsadků ze SSSR bylo zejména v moravských horách zformováno na 90 partyzánských jednotek, které měly na jaře 1945 téměř 8000 bojovníků. Jejich bojové akce koordinovaly partyzánské štáby u sovětských vojsk bojujících v Československu. Partyzánské hnutí hrálo důležitou roli v plánech ilegální KSČ, které počítaly s **celonárodním ozbrojeným povstáním**. Ozbrojené povstání připravovaly také ilegální vojenské odbojové organizace. V jejich plánech hrály důležitou roli dodávky zbraní ze Západu a výsadky československých jednotek. V přípravách povstání nejdále pokročila **Rada tří**, zakládající vlastní partyzánské oddíly a soustřeďující vojenské organizace budované ze zbývajících sítí Obrany národa. Podle představ vojenského odboje se povstání měly zúčastnit i ozbrojené protektorátní složky, vládní vojsko, policie a četnictvo. Plány povstání byly vypracovány v součinnosti s londýnským ministerstvem národní obrany, jejich nevýhodou bylo, že stejně jako SSSR, nehodlali ani západní spojenci v závěrečné fázi války žádné národní povstání podporovat.

II/10 Osvobození Československa

Osvobození Československa nebylo jen záležitostí vojenských operací spojenců, nýbrž i předmětem politického zájmu velmocí. Skutečnost, že v představách J.V. Stalina plnila Rudá armáda v Československu nejen funkci **osvobozovací**, nýbrž i roli **politickou**, byla jasně patrná již z jednání sovětských vojenských orgánů na území Podkarpatské Rusi. Stalin si vložil Benešovu ochotu uspořádat poměry na Podkarpatské Rusi na základě vůle obyvatelstva jako souhlas s anexí tohoto území Sovětským svazem. Sovětské vojenské orgány neumožnily na tomto území činnost ani **vládnímu delegátu** československé vlády ministru F. Němcovi ani **vojenskému veliteli** generálu A. Hasalovi, nýbrž přikročili bez souhlasu československé vlády k zmanipulovaným volbám do místních **sovětů**, prováděným za asistence NKVD, a k brzkému **proklamování vůle** obyvatel Podkarpatské Rusi k připojení k Sovětskému svazu. Rodinám těch, kdo chtěli vstoupit do československé vojenské jednotky, byly odnímány přídele potravin, nepohodlné sověty byly rozpouštěny a nahrazovány jinými. Množství lidí bylo zatčeno a odvečeno do sovětských koncentračních táborů. Československá vláda se se situací na Podkarpatské Rusi i s jejím odtržením smířila. Vy-

žádala si pouze formální odložení jejího připojení k sovětské Ukrajině na dobu poválečnou, neboť se obávala precedentu porušení hranic předmnichovského Československa. Postoje československých politických představitelů v záležitosti Podkarpatské Rusi ukázaly, jak se prohloubila **závislost Československa na SSSR**, což bylo špatným znamením pro budoucnost.

Podobně i na Slovensku vystupovaly orgány sovětské armády proti zájmům československé vlády a v řadě případů zasahovaly do vnitřních záležitostí Československa. Sesazovaly a ustanovovaly národní výbory, zatýkaly a odvlékaly československé občany do sovětských táborů. Situace na Slovensku byla komplikována tím, že se zde ujala vlády Slovenská národní rada, která zbavila jakýchkoliv pravomocí vládního delegáta československé vlády a začala prosazovat **program sociálních reforem** vypracovaný Komunistickou stranou Slovenska. Výkonnou moc přebíraly **národní výbory**, program SNR předpokládal provedení pozemkové reformy a znárodnění podniků klíčového významu. Zdůrazňoval, že obnovené Československo je státem dvou rovnoprávných národů, v praxi se však Slovenská národní rada neohlížela na londýnskou vládu.

„To jsme se již sami chystali na odjezd do Bratislavy, kam již přesídlila Slovenská národní rada. V této situaci jsme zpozorovali, jak komunisté využívají přízně a ochrany sovětské armády k tomu, aby přišli do nových osvobozených měst a oblastí dříve než druzí politikové. Aby měli předstih v organizování nového politického života oproti druhým.“

(P. Drtina, *Československo, můj osud*, 1982)

V situaci, kdy pozice československé vlády v Londýně byla oslabena událostmi na Podkarpatské Rusi i na Slovensku, došlo v březnu 1945 v Moskvě k jednání o **sestavení nové vlády** s účastí komunistů a přijetí jejího programu.

Komunisté se při těchto rozhovorech, stejně jako později při jednáních v osvobozené republice, opírali o neustále zdůrazňovanou roli SSSR při obnově samostatného Československa, jehož větší část byla osvobozena bojovými operacemi Rudé armády. Na území ČSR uskutečnila Rudá armáda celkem **šest útočných operací**, ve kterých padlo na 144 000 sovětských vojáků. Velikost vítězství nelze však měřit pouze počtem padlých. Stejně jako vítězství nad Německem bylo umožněno kolektivním úsilím všech států protihitlerovské koalice, tak i osvobození Československa bylo výsledkem tohoto společného boje. V poslední fázi války se stala navíc otázka **osvobození hlavního města Prahy** předmětem politické licitace zejména sovětského velení. Stalin si velmi dobře uvědomoval možný dopad osvobození Prahy Rudou armádou pro poválečný vnitropolitický vývoj ČSR, a proto již v době bojů o Berlín vybízel své velitele k přípravě

Pražský barikádník v květnovém povstání 1945

pražské operace. Proto také sovětské velení odmítlo 5. května 1945 návrh amerického generála D.D. Eisenhowera, že americká vojska, která v posledních dubnových dnech pronikla na území Československa, postoupí až k západnímu břehu řek Labe a Vltavy. Sovětské velení přitom nepravdivě tvrdilo, že operace Rudé armády k osvobození Prahy již začala.

Přes nezáměr spojenců o podporu jakéhokoliv většího povstání v poslední fázi války vypuklo 1. května 1945 v českých zemích spontánní **povstání proti okupantům.** Začalo v Přerově a šířilo se rychle do dalších měst a obcí. Dne 5. května zachvátilo také Prahu. Pražští povstalci, nedostatečně vyzbrojení zejména těžkými zbraněmi, odolávali náporu německých jednotek, které se pokoušely Prahu dobýt zpět, a marně volali o pomoc americkou armádu, která 6. května vstoupila do Plzně. Americké velení nemělo jasné instrukce o politickém významu osvobození Prahy a generál Eisenhower nechtěl postupovat dále do Čech proti vůli sovětského velení. K záchraně Prahy před útočícími jednotkami SS přispěl nečekaný spojenc v podobě vlasovců, ruských vojáků v německých uniformách, kteří vystoupili proti Němcům ve snaze domoci se přijetí do amerického zajetí. Jejich pomoc v kritických dnech povstání byla o to důležitější, že měli k dispozici těžké zbraně, tanky a dělostřelectvo. Po neúspěšném jednání s Českou národní radou se však začali z Prahy 8. května stahovat. Tehdy uzavřela Česká národní rada, v jejímž čele stál profesor Albert Pražák, a vojenské velení povstalecké Prahy v čele s generálem Karlem Kutlvašem *dohodu o odchodu německé armády z Prahy*, která byla v souladu s bezpodmínečnou kapitulací německých ozbrojených sil, podepsanou den předtím v Remeši. Německé armádní jednotky město skutečně opustily a zamířily do amerického zajetí. Zůstala jen část příslušníků SS a gestapa, kteří bojovali dál. Jejich odpor však rychle skončil, když do Prahy dorazily ráno 9. května 1945 tankové jednotky Rudé armády a vyčistily ji od zbytků nepřátel.

„Lide český! Česká národní rada jako představitelka revolučního hnutí českého lidu a jako zmocněnec vlády Čs. republiky v Košicích, ujímá se dnešním dnem moci vládní a výkonné na území Čech, Moravy a Slezska.

Pod úderý hrdinných spojeneckých armád a pod úderý aktivního odporu českého lidu zanikl tak řečený protektorát Čechy a Morava, který nám byl Němci vnucen, a tím zanikla veškerá správní moc, vykonávaná protektorátní vládou a německými úřady . . .

Česká národní rada se obrací v této historické chvíli k českému obyvatelstvu s výzvou, aby bylo v bojové pohotovosti a čekalo na další pokyny a opatření České národní rady.“

(Z svolání České národní rady 5. května)

III. VE STÍNU VÁLKY A OKUPACE

III/1 Život v „šedé zóně“

Okupace a válka vykojily dosavadní život miliónů českých lidí. Včerejší plnoprávní občané demokratické Československé republiky se náhle ocitli v druhořadém postavení ve vlastní zemi. Museli si zvyknout na **realitu nacistického režimu**, byt' částečně změkčovanou protektorátní autonomií, na hrozbu gestapa a perzekuce, na přetvářku, jinotaje i *šeptanou propagandu*, na udavačství a kolaboraci. Museli se smířit s výsadním postavením němčiny v úřadech, na školách a ve veřejném životě, s německo-českými nápisy na každém kroku. Postupně se museli vyrovnávat i s nárazy krutých skutečností, prožívali dny plné strachu a úzkosti. Stále více protektorátních občanů mizelo v německých věznicích a koncentračních táborech, kde mnozí z nich podezřele brzy umírali a jejich rodinám přicházela úmrtní oznámení. Celé ročníky české mládeže byly od roku 1942 **nasazovány na práci do Německa** — v tvrdých podmínkách, násobených stálým ohrožením života za soustavných spojeneckých náletů na německá průmyslová centra. Nacistická zvůle pak vyvrcholila obdobím stanného práva na podzim 1941 a po atentátu na Heydricha v květnu—červenci 1942, kdy se česká veřejnost denně dozvíдалa jména popravených a nakonec byla šokována zprávou o vyhlazení Lidic a vzápětí Ležáků — o barbarském činu, nemajícím dosud ve střední Evropě obdoby.

Vedle útlaku, perzekuce a represálií ze strany okupantů zasahovala do každodenního života sama válka. Záhy po jejím vypuknutí, v říjnu 1939, byl zaveden **přídělový systém** na potraviny a další spotřební zboží; v dalších válečných letech byly příděly postupně omezovány, v důsledku čehož se výrazně snižovala životní úroveň velké části obyvatelstva, zejména ve městech, a začal kvést černý obchod (*šmelina*). Nedostatek pohonných hmot se projevil omezováním automobilové dopravy, zvláště osobní. V důsledku protiletectvého zatemnění se i česká města a vesnice nořily každý večer do úplné tmy, což přirozeně působilo, hlavně zpočátku, na psychiku obyvatelstva a vzhledem k situaci národa vyvolávalo i jisté symbolické asociace. České země ležely až do konce války v hlubokém zázemí front, jejich města, především pak průmyslová centra, byla však potenciálním cílem britských a posléze i amerických **náletů** (k největším z nich došlo až v samém závěru války). Součástí každodenní životní reality městského obyvatelstva se tak staly služby v *Civilní protiletectvé obraně*, poplachy a útky do sklepních krytů a přirozené napětí a strach z náletů. Paradoxní přitom bylo, že české obyvatelstvo utiskované Němci a radující se z každého úspěchu jejich válečných soupeřů ohrožovali ze vzduchu jeho vlastní spojenci. Válka živila i vůli značné části národa k **odboji** proti okupantům. Zúčastnili se jej lidé nejrůznějších sociálních i věkových skupin, nejrůznějších politických názorů i povahových vlastností. Do odboje se dostávali různými

cestami a za rozdílných okolností, někteří dokonce souhrou náhod; jejich představy, záměry i osobní lidské kvality pak procházely tvrdou zkouškou ilegální činnosti.

Historii okupačních let však nemůžeme redukovat pouze na odboj a perzekuci. Ona léta měla také svou charakteristickou každodennost, jež ostatně vytvářela i určité zázemí odboje — již proto, že většina českých odbojářů nežila v ilegalitě, a vedle své odbojové činnosti vykonávala dál svá zaměstnání a žila u svých rodin. I ve stínu nacistické perzekuce, totálního nasazení a náletů žili lidé všedními starostmi, sháněli potraviny, chodili do zaměstnání, do školy, ale také do divadel, biografů, na koncerty a výstavy, prožívali své osobní krize, rodinné problémy, drobné radosti i milostná vzplanutí. Více než dříve se ovšem obraceli do sebe, nacházeli nový vztah ke svým blízkým, k domovu, k tradicím, objevovali hodnotu a krásu ve věcech či vztazích dosud zdánlivě obyčejných. Tuto tendenci vyjádřil již na podzim 1939 Eduard Bass v jednom ze svých fejetonistických rozjímání:

„Krásný je ten podzim, dny zalité sluncem, večery prohráté i noc za noci vlahá pod zářím ubývajícího měsíce. Ale tentokrát vznikla ještě jiná krása věku našemu zcela neznámá: Lidská sídla ponořená po západu slunce v soumrak a šero bez umělého osvětlení . . . Jak slunce sklouzne za Petřín, vyvstává v šerosvitu obraz, jenž se neustále mění. Hladina Vltavy je jako podložena stříbrem, na klidných místech zrcadlí drobnou zářím hvězd, na vzlněných sype úlomky jasu a stínů v tetelivé hře . . . Stromoví na březích i ostrovech houstne v tajemné skupiny. Někdy se za ním zvedají bledé přízraky neosvětlených domů jako spící břehy italských jezer.“

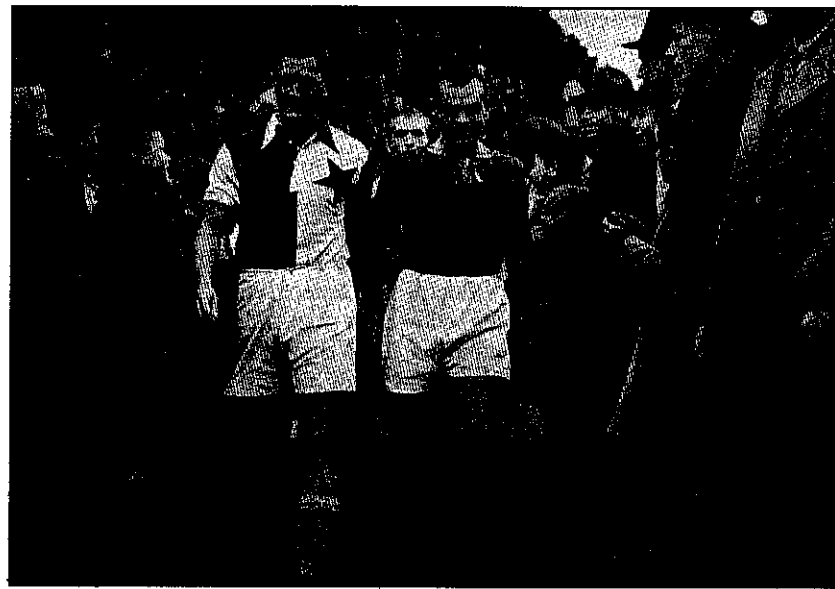
A tak jako zatemněné město působilo na své obyvatele šerosvitnými obrazy, tak se těžká okupační doba odrážela v příznačné duchovní atmosféře, prodchnuté iracionálními i mystickými prvky, návraty do minulosti, obratem k náboženství a filozofii i zvýšeným zájmem o spiritismus a okultní nauky. Na druhé straně se po celou dobu okupace nepodařilo umlčet český lidový humor a satiru, beroucí si na mušku především okupanty a jejich přísluhovače a často prolínající se soudobým bájeslovím, jež mimo jiné zrodilo postavu záhadného *Pěráka*, muže, pohybuujícího se pomocí silných pěr na nohou a stále unikajícího nacistické policii.

Prvek zábavy a vzrušení, především pro mužskou část populace, představovala návštěva sportovních utkání. Počty diváků na fotbalových a hokejových zápasech vzrostly, třebaže mezinárodní styk neexistoval. V ledním hokeji sice došlo několikrát k měření sil mezi českým hokejovým mužstvem a Německem (utkáni hraná na pražském stadiónu na Štvanici se změnila v manifestaci vlasteneckých citů), avšak v kopané byla pro fanoušky největším svátkem střetnutí mezi vybranými týmy *Čech a Moravy*. Jejich popularita byla obrovská a jejich název se ještě dlouhý čas po válce udržel

v dětských míčových hrách. K velkým mecenášům českých fotbalistů náležel v té době slavný komik Vlasta Burian. Pro řadu sportovců znamenalo přerušování mezistátních kontaktů takřka osobní tragédií, poněvadž jim zneemožnilo vyniknout ve světové konkurenci. Týkalo se to zvláště Josefa Bicana, původem vídeňského Čecha, hráče pražské Slavie a v té době nepochybně nejlepšího fotbalisty v Evropě. Bican byl první opravdový *profesionál* v české kopané a jeho obliba mezi lidmi dosahovala úrovně srovnatelné s filmovými idoly. Profesionalita i popularita se Bicanovi vymstila za komunistického režimu v padesátých letech, kdy se na sklonku hráčské kariéry stal terčem nevybíravých útoků jako *buržoazní primadona*. Vedle Bicana nemohli své umění na mezinárodní scéně předvést ani další vynikající fotbalisté jako jeho oddílový druh Vlastimil Kopecký či spartané Jan Říha a Karel Kolský. Hokejisté v tomto směru dopadli poněkud lépe, neboť právě za okupace se zrodil základ slavného týmu, který po válce získal pro Československo v letech 1947 a 1949 první tituly mistrů světa (ing. Bohumil Modrý, Josef Trousílek, Vladimír Zábrodský, Stanislav Konopásek a další). Většina z nich později neunikla komunistické perzekuci a věznění. Ačkoli *masová tělovýchova* utrpěla pronásledováním Sokola, představoval sport pro mladou generaci nejrozšířenější formu aktivity. Jisté i proto, že byl zdánlivě málo ideově a ideologicky využitelný a zneužitelný. Vedle kopané a hokeje se těšily zájmu soutěže ve sportovní gymnastice, těžící ze sokolské tradice, a v lehké atletice, tedy v odvětvích, která přinesla Československu slávu brzy po skončení válečného konfliktu. Stačí tu připomenout jméno běžce a čtyřnásobného olympijského vítěze Emila Zátopka, jehož počáteční úspěchy spadají již do první poloviny čtyřicátých let.

Zdálo by se, že *duchovní život* českých lidí za okupace byl poznamenán především unikem od aktuální skutečnosti. Avšak právě tento únik vyplýval z bezprostředního prožitku přítomnosti, vyvolávajícího otázky a úvahy, o něž bylo možné se podělit jen v nejužším, nejprověřenějším a nejspolehlivějším kruhu. Protektorátní ovzduší odráželo v jinotajné rovině politický kvas, který probíhal v národním společenství a který se nemohl veřejně projevit. Lidé si přirozeně kladli otázky po příčinách situace, v níž se ocitl nejen český národ, ale i celá Evropa, kriticky se obraceli k době první republiky, zamýšleli se nad klady i úskalími demokracie, nad mezinárodními souvislostmi vzestupu hitlerovského Německa a snažili se vyrovnat se stále velmi živým mnichovským komplexem. Uprostřed okupační reality prožívala značná část národa *myšlenkový a politický přerod*.

Na toto rozpoložení se pokusili reagovat *kolaborační aktivisté* jakousi ideologickou ofenzívou, přehodnocující dosavadní dějinné cesty národa a vyvozující ze zkušenosti Mnichova jediné východisko: přimknout se od dané k nacistickému Německu. Hlavním aktérem této dlouhodobé kampaně byl smutně proslulý publicista a posléze protektorátní ministr lidové

Kapitáni Bican a Kolský nastupují. Slavia — Sparta, 1943

osvěty Emanuel Moravec, vytrvale demagogicky oslovující své spoluobčany. „*Ať děláme, co děláme, naše vlast je a zůstane v německém politickém a hospodářském prostoru,*“ psal na podzim 1940. „*Octl jsme se s českou fúrou uprostřed proudu a tu nezbyvá než proti všem příslovím a dobrým radám přepřáhat. A právě v této choulostivé situaci se musí ukázat génius národa. Proudů se říká válka a poněvadž vod přibývá, s přepřáháním se musí pospíchat. Je třeba upřímné spolupráce Čechů na nové střední Evropě, kterou začínají představovat Němci.*“ Podobné snahy však zůstaly v české veřejnosti zcela bez ohlasu; ostatně ani seberafinovanější pronacistická propaganda nemohla zapůsobit na lidi, denně konfrontované s arogancí okupantů a ponižujícím postavením vlastního národa.

Přes všechny prožité otřesy neztratila většina českého národa víru v perspektivy demokracie. V průběhu války pak výrazně zesílily — zejména v mladé generaci — *sympatie k socialistickým idejím*. Zrodili se četní — řečeno s Janem Grossmannem — „*samoukové socialismu, totiž ti, kterým nebyl socialismus vpravován do myšlení jako učení, kteří . . . tvoří svůj socialismus uvnitř, téměř bez rady a nadto bez možnosti vyzkoušet sílu a nosnost své víry a svého přesvědčení v ohni složité skutečnosti*“. Značně vzrostly také *sympatie k Sovětskému svazu*, jež souvisely s jeho rolí ve válce proti Německu a jež byly spojeny spíše s oživováním tradičního rusofilství než s příklonem ke komunistické ideologii. O vnitřních poměrech v této zemi

panovaly přitom značně iluzorní představy. Ve válečných letech můžeme tak sledovat zrání ideových a politických sil, jež se zásadně projeví bezprostředně po válce a v následujícím období. Okupační prožitky a nálady, charakterizované převahou emocí a patosu nad střízlivým realismem, dláždily cestu jejich úspěchu.

III/2 *Politické poslání kultury v letech okupace*

Staré latinské rčení *Inter arma silent Musae* rozhodně neplatí o situaci české kultury za 2. světové války. Válečná a okupační realita podnítila naopak mimořádné **kulturní vzepětí**, jež bylo nejen pozoruhodným výrazem tehdejší duchovní atmosféry, ale zrodilo i četná díla, přesahující svým významem a hodnotou dobu svého vzniku. Česká kultura byla tradičně spjata s politickými zápasy národa, při jehož obrození v 19. století sehrála zásadní úlohu. V pohnuté a tragické době nacistické okupace, kdy se národní společenství najednou ocitlo v situaci akutního ohrožení, jí znovu připadlo **závažné poslání**: stala se útočištěm a posilou nejširších vrstev českého národa, utěšitelkou jejich ořeseného sebevědomí, nositelkou národně obranných snah i skrytou zbraní v zápase s okupanty. Mohla při tom šťastně využít svých specifických prostředků a forem umožňujících promlouvat zastřeně a zároveň emotivně, ale i určité míry protektorátní kulturní autonomie a nedostatečného citu německých dohlížitelů pro odstíny české řeči a pro symboliku konkrétních uměleckých děl.

Obecným rysem tehdejší české kultury se stala **vlastenecká tendence** a s ní spjatý návrat k národní minulosti, k slavným tradicím a postavám českých dějin. Ohrožený národ zachvátila **vlna historismu**, jež zvláště v prvním období okupace prolínala všemi oblastmi kulturního a veřejného života. Čeští lidé nacházeli nový, zvroucnělý vztah k památným místům a významným událostem národních dějin, demonstrativně kladli květiny ke hrobům či pomníkům historických osobností i ke hrobu neznámého vojína na pražském Staroměstském náměstí, symbolizujícímu tradici boje za samostatný československý stát v době 1. světové války. Jedním z nejcharakterističtějších projevů dobových nálad byla manifestační účast široké veřejnosti při **uložení ostatků Karla Hynka Máchy** na vyšehradském hřbitově 7. května 1939, **národní pouti na Říp** 30. dubna 1939, **ke svatému Vavřínečku** u Domažlic 13. srpna 1939 a **na Hostýn** 20. srpna 1939 i pozornost, věnovaná toho roku výročí smrti Mistra Jana Husa a svátku národního patrona svatého Václava. Postavy a díla, patřící ještě před nedávnem pouze učebnicím, čítankám a naučným slovníkům, nabývaly nové aktuálnosti: mimořádně vzrostl zájem o českou klasiku 19. století, o dobu národního obrození i o český národopis a zejména o národní dějiny.

V tomto ovzduší vznikla a rychle byla vydána řada populárně historických knih, sborníků, úvah i beletristických děl s historickými náměty. Před-

ní český historik a někdejší ministr zahraničí profesor Kamil Krofta napsal v prvních měsících okupace knihu *Nesmrtelný národ*, v níž zachytil osudy Čechů od předbělohorského období po vrchol národního obrození a přesvědčivě historicky doložil sílu a životnost národa, který prošel tolika dějinnými zkouškami. Spisovatel Vladislav Vančura odložil některé své tvůrčí plány a začal pracovat na originální historicko-beletristické epopeji *Obrazy z dějin národa českého*. Na jaře 1940 vzbudil značný ohlas první díl Bassova *Čtení o roce osmačtyřicátém*.

Zatímco několik nakladatelů chystalo reedici Palackého díla *Dějiny národu českého*, připravilo nakladatelství Sfinx rozsáhlý kulturně historický sborník *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, který se dočkal dvou po sobě rychle následujících vydání. Toto reprezentativní dílo, redigované proslulým filologem, profesorem Vilémem Mathesiem, shrnovalo v řadě populárních studií přínos českého národa evropské kultuře a civilizaci od nejstarších dob až po přítomnost. Ideu sborníku lapidárně vyjádřila Mathesiova předmluva:

„V dobách trpkých zkušeností, ale i odhodlané vůle k novému životu vydáváme toto dílo, aby hlasy odborníků domácích i cizích podaly svědectví o neznámé síle a hodnotě našeho národa. Po dobu celého tisíciletí jsme v evropské výměně kulturních statků udrželi svou bilanci vyrovnanou a mnohdy jsme dávali víc, než jsme přijímali . . . V průběhu staletí jsme účinně a kladně zasáhli do všech oblastí evropské tvořivosti. Ani kruté následky bělohorské porážky nedovedly přerušit souvislé pásmo našeho tvůrčího usilování nebo je odsoudit k bezvýznamnosti. Tím méně to dovedou změny, které prožíváme dnes, neboť v protikladu k době po Bílé hoře . . . struktura národa zůstala nedotčená. Upevnit tímto přesvědčením naši sebedůvěru a spolu utvrdit v nás rozhodnutí, že se duchovnímu volání své tisícileté tradice nezpronevěříme — tot' úkol, který našemu sborníku dává sama doba, v níž vychází.“

Historická ohlédnutí s aktualizací tendencí převládala i v populární edici *Svazky úvah a studií*. Šlo o sešitová vydání drobných rozprav a esejů, zastřeně se dotýkajících situace, v níž se český národ ocitl. Vlastenecký tón zazníval po celé období okupace v historických románech a povídkách, z nichž připomeňme alespoň díla Jiřího Mařánka, Karla Nového a Františka Kubky. Značný čtenářský ohlas měly též prózy, vracející se k lidovým kořenům národa a oslavující houževnatost a nezdolnost prostého českého člověka (Bassův *Cirkus Humberto*). Výrazem doby svého vzniku bylo i dílo zdánlivě vzdálené soudobé české realitě — monumentální románové torzo Karla Schulze *Kámen a bolest* (1942), zpřítomňující nejen tvůrčí zápas Michelangelův, ale i drama jedince uprostřed bouřlivé a kruté doby.

Prožitek národního ohrožení a nový vztah k domovu, vlasti a tradicím se

výrazně projevil v české poezii. Svědčí o tom sbírky a skladby předních českých básníků, vydané v letech 1939–40: Horův *Jan houslista*, Halasova *Naše paní Božena Němcová*, Nezvalova sbírka *Pět minut za městem*, Seifertův *Vějíř Boženy Němcové a Světlem oděná*. Tragická atmosféra doby nalezla svůj osobitý výraz v básnických obrazech Vladimíra Holana (*Ser, První testament*). Příznačné nálady úzkosti a opuštěnosti obrazy díla mladého česko-židovského básníka Jiřího Ortena, žijícího až do své tragické smrti v září 1941 v různých ilegálních úkrytech a publikujícího pod pseudonymy Karel Jílek a Jiří Jakub. Vedle alegorických básnických skladeb vznikaly ovšem i bojovné a rozhořčené verše, otevřeně reagující na válečnou a okupační skutečnost; vršily se v zásuvkách psacích stolů českých básníků a svého vydání se dočkaly až po roce 1945.

K dominantním žánrům české literatury v letech 1939–45 patřila rovněž psychologická próza, reprezentovaná především romány Václava Řezáče, Jaroslava Havlíčka, Miroslava Hanuše i Jarmily Glazarové. Analýza lidského nitra, téma souboje kladných a záporných vlastností v člověku i ohrožení společnosti ze strany patologicky narušených jedinců vytvářely prostor pro aktualizací paralely. Zvláště charakteristicky se tato tendence projevila v povídce Jaroslava Havlíčka *Kamenný orchestr*, která se mimo jiné zamýšlí nad sepětím člověka s odkazem minulosti a nad posilou, kterou může z jeho majestátu čerpat v mezní životní situaci.

III/3 *Divadlo a film výrazem nálad české společnosti*

Zvláštní role v kulturní rezistenci připadla **českým divadlům**, jež se často stávala místy výmluvných demonstrací národního smýšlení. Domácí i světová dramatická klasika oslovovala nyní české publikum mnohem bezprostředněji a pronikavěji než v předválečných letech. Vznikly a byly inscenovány i původní hry současných českých autorů, více či méně reagující na dobovou situaci, a zvláště dramatické adaptace literárních předloh. Aktualizačním podtextem přitahovaly na počátku okupace zejména inscenace divadla **D39 – D41** E.F. Buriana, jež se stalo ohniskem uměleckého protinacistického odporu. V tehdejší duchovním ovzduší dostávaly nový smysl i zdánlivě nepolitické inscenace jako Nezvalova *Manon Lescaut* nebo Dykův *Krysař*.

„Zatemněnými ulicemi putovali diváci do podzemního sálu pořického, z jehož scény v přízračném šerosvitu promlouvala k současnosti jevištní báseň o krysaři, jehož pěstala hubí krysy,“ vzpomínal po letech divadelní teoretik Jan Kopecký. „A na odchodu z divadla nesli si diváci v srdcích obraz chudého rybáře, jenž přežil krysy i krysaře, neboť jako jediný z občanů ctihodného města Hammeln nemyslel na sebe.“

Burianovo divadlo bylo jako první z českých scén v březnu 1941 nacisty

uzavřeno a jeho šéf i choreografka Nina Jirsíková deportovány do koncentračního tábora. Také **Národní divadlo**, i za německé cenzury, promlouvalo k českému divákovi skrytou symbolikou mnoha vynikajících představení. Podobně působily ostatní pražské scény, divadla v Brně a Olomouci i v menších českých městech, jež plnila důležitou funkci regionálních vlasteneckých center. Mezi mladou generací měly pak živou odezvu avantgardní malé scény: **Divadélko pro 99** (1940–41) a **Větrník** (1941–44), v nichž začínala svou uměleckou dráhu řada pozdějších hereckých osobností. Poslání českého divadla v protektorátě skončilo 1. září 1944, kdy okupanti v souvislosti s eskalací totální války uzavřeli všechny české scény.

Významnou součástí protektorátní kultury byl **hraný český film**, nejmasovější a nejpobulárnější druh umění, působící na široké vrstvy obyvatelstva a pronikající i do zapadlých venkovských městeček. Také ve filmové tvorbě se zejména v prvních letech okupace projevily vlastenecké tóny, především v prepisech klasických děl české literatury. Největší divácký ohlas měly v roce 1940 filmová *Babička* a životopisný film o Františku Kmochovi *To byl český muzikant*, který zaznamenal rekordní návštěvnost a jehož promítání se stávalo skrytou protinacistickou demonstrací. Vlasteneckou akcí se staly i manifestační přehlídky českých filmů – **Filmové žně**, pořádané v letech 1940 a 1941 ve Zlíně *Českomoravským filmovým ústředím*. Přes nátlak okupantů nevznikl za celou dobu protektorátu jediný český film, který by propagoval kolaboraci či fašistickou ideologii. Vedle řady umělecky hodnotných filmů (*Turbína*, *Noční motýl*) byly natočeny i četné průměrné filmy zábavního žánru, jež pomáhaly lidem na chvíli se odreagovat od tíživé dobové reality. Filmy ze současnosti přitom až na detaily (například německo-české nápisy) pomíjely válečné a protektorátní realie: jejich děj probíhal jaksi *mimo čas*.

III/4 *Postavení hudby a výtvarného umění*

Mimořádně emotivně působila v oněch letech **hudba**. Příznačný byl opět příklon k národním klasikům, především k Bedřichu Smetanovi, jehož dílo, zvláště opery a cyklus symfonických básní *Má vlast*, se stalo symbolem nepokořitelnosti českého národa. Okupační orgány sice záhy zakázaly *Libuši* a *Branibory v Čechách* a posléze *Tábor* a *Blaník*, avšak duch Smetanovy hudby, který nejvíce posiloval a dojímal české posluchače, dostatečně promlouval ze všech jeho děl. Nebývale se zvýšil zájem o koncerty symfonických orchestrů i pěveckých sborů; vlasteneckého akcentu nabývaly též koncerty dechové a populární hudby, moderní jazzová hudba se pak stávala osobitou formou protestu české mládeže. Tragická doba inspirovala české skladatele k novým dílům, z nichž mnohá se podařilo uvést již v průběhu okupace. Na rozdíl od ostatních druhů umění byla totiž hudba nejméně

kontrolovatelná a postžitelná německou cenzurou, neboť těžko se dá prokázat skladateli, co konkrétního chce svou skladbou vyslovit. Celkem vzniklo v letech 1939—45 kolem 20 českých oper, 30 kantát a 30 symfonií. Připomeňme alespoň monumentální *České requiem* Ladislava Vycpálka z roku 1940, kantátu *Země mluví* Jana Hanušě (na slova Josefa Hory) z let 1940—41, *Svatováclavský triptych* a symfonickou báseň *De profundis* Vítězslava Nováka, složené v roce 1941, operu Jana Hanušě *Plameny*, zkomponovanou v letech 1942—44, a konečně operu Rudolfa Karla *Tři zlaté vlasy děda Vševěda*, složenou v závěru války v nacistickém vězení.

Stranou národního zápasu nezůstávalo ani české výtvarné umění. V ateliérech známých malířů, grafiků a sochařů vznikala díla, jež byla působivým podobenstvím válečných strádání, nacistické perzekuce, úzkosti i hrdinství tehdejších lidí, anebo vyznáním vztahu k vlasti či k odkazu národních dějin. Osudovou historickou zkoušku předjímalý již cykly *Oheň a Touha* Josefa Čapka a *Boje a zápasy* Emila Filly z let 1938—39; tragiku ohroženého národa, války a okupace pak vyjadřovaly obrazy Františka Muziky, Jaroslava Krále, Františka Jiroudka, Arnošta Paderlíka, Zdeňka Seydla, grafické cykly Václava Maška či Aloise Pitramanna, sochařská díla Karla Dvořáka, Karla Pokorného, Josefa Wagnera a Ladislava Beneše. Vlastenecká tendence se výrazně projevila v knižních ilustracích Karla Svobinského, Cyrila Boudy a dalších. V průběhu okupace vystoupilo i několik programových skupin výtvarných umělců, zvláště malířů — například skupina *Šedm v říjnu* (1939) a *Skupina 42* (1942) s výraznou osobností Kamila Lhotáka.

III/5 Kultura a věda v odboji

Po celé období protektorátu využívala česká kultura všech legálních možností k působení na co nejširší vrstvy národa. Musela přitom čelit nejen cenzurnímu tlaku a nebezpečí nacistických represí, ale též snahám okupantů o zneužití její autority ve službách kolaborace. V tomto nelehkém zápase jako celek obstála, i když v určitých vypjatých okamžicích byli někteří její představitelé donuceni k různým vnějším kompromisům, které se však zásadně nedotkly vlastního obsahu a charakteru národní kultury. Česká umělecká tvorba i český kulturní život (alespoň na úrovni hodné tohoto označení) zůstaly imunní vůči vlivům fašistických či fašizujících doktrín a těžko bychom hledali opravdové umělecké dílo českého autora, jež by obhajovalo nebo dokonce propagovalo kolaboraci s Němci.

Postavení a roli české kultury za protektorátu výstižně charakterizoval v roce 1946 literární a výtvarný kritik Jindřich Chaloupecký:

„Vystavovat, vydávat či hrát za okupace vyžadovalo oběti.

Poslední portrét Josefa Čapka,
vytvořený v dubnu 1943 v Sachsenhausenu Josefem Dobešem

Bylo třeba uhýbat, kličkovat, používat všelijakých zastíracích manévrů. Bylo nutno tvrdit, že jde jen o umění, třeba kdekomu bylo jasno, že v těchto dílech jde o mnohem více. Bylo nutno se tvářit, že protektorátní kulturní autonomie je nejsamozřejmější věc pod sluncem, třeba Němci si dávali všecku práci, aby dokázali, že je to domněnka docela mylná. Bylo nutno volit témata docela nepolitická, třeba jediné, co nás mohlo zajímat, byly politické osudy našeho národa a celého světa. Ale myslím, že bylo to trochu záslušnější a těžší, než „soustavně skví se neúčastí“. Myslím dokonce, že ten, kdo měl trochu možnosti mluvit, tisknout, vystavovat, a vyhnout se přitom nacistickým přáním, byl povinen udělat, co bylo v jeho silách. Myslím, že to mělo svůj smysl, když v dobách nejkruťější německé hrůzovlády čeští umělci neustupovali teroru a udržovali český kulturní život, „jako by se nic nestalo“. Nacisti, pravda, byli by třeba chtěli toho využít, aby dokazovali světu, jak ohleduplné a blahodárné je jejich protektorství. Ale umělecká díla, o kterých tu mluvíme, byla tak zřejmě protichůdná nacistické estetice, že kdyby se byli pokusili pochlubit se jimi ve světě, byli by jen ukázali, jak dalecí jsou Češi všeho „říšského smýšlení“ . . .“

Vedle národního zápasu v mezích (nebo na pomezí) protektorátní legality se ovšem řada českých umělců zapojila do aktivního protinacistického odboje: Vladislav Vančura se stal předsedou *Národně revolučního výboru inteligence*, v němž působil též František Halas, Vincenc Makovský, Božena Půlpánová, Václav Černý, Bedřich Václavek a další, spisovatel Karel Josef Beneš byl činný v odbojové organizaci Petiční výbor Věrní zůstaneme, někteří básníci — například František Halas a Vladimír Holan — přispívali svými verši do ilegálních tiskovin, malíř a grafik Vojtěch Preissig se významně podílel na vydávání ilegálního časopisu *V boj*.

Na **popravištích a v koncentračních táborech** třetí říše položili své životy spisovatelé Vladislav Vančura, Karel Poláček a Jaroslav Kratochvíl, literární kritik Bedřich Václavek, divadelní režiséři Josef Skřivan, Josef Stejskal, Václav Jiřikovský a Oldřich Stibor, herečka Anna Letenská, hudební skladatelé Rudolf Karel a Karel Hašler, malíři a grafici Josef Čapek, Jaroslav Král, František Vojáček, Vojtěch Preissig a František Bidlo, sochař Zdeněk Dvořák a další. Věznění byli spisovatelé Karel Josef Beneš, Norbert Frýd, Petr Jilemnický, Karel Nový, dramatik, režisér a hudebník Emil František Burian, choreografka Nina Jirsíková, herečka Božena Půlpánová, hudební skladatel Václav Kaprál, dirigenti Karel Ančerl a Robert Brock, pěvci Karel Berman a Hanuš Thein, malíři a grafici Emil Filla, Otakar Mrkvíčka a Ondřej Sekora, sochař a medailér Otakar Španiel . . .

Česká kultura měla v letech 2. světové války i své zahraniční výspy v zemích, kde se soustřeďoval československý zahraniční odboj — ve Francii, Velké Británii, Sovětském svazu a USA. Měla zde také své reprezentanty v osobnostech umělců, kteří se uchýlili do emigrace: ve **Velké Británii** působili spisovatel a dramatik František Langer, filmoví režiséři Karel Lamač a Jiří Weiss, kameraman Ota Heller, divadelní režisér Ota Ornest a další, v **USA** Jiří Voskovec a Jan Werich, hudební skladatel Jaroslav Ježek, malíř, grafik a karikaturista Antonín Pelc, karikaturista a spisovatel Adolf Hoffmeister, herec Hugo Haas, spisovatel Egon Hostovský, v **SSSR** hudební skladatel Vít Nejedlý . . . Exilová kultura plnila především politikopropagační poslání, přičemž se zaměřovala jednak na okruh československé emigrace či krajanů, jednak na veřejnost hostitelských států. Vedle koncertů české hudby, recitačních večerů, výstav a podobných akcí je třeba připomenout pozoruhodnou **nakladatelskou činnost**: v průběhu několika let vyšla v exilu nejen řada aktuálních publicistických prací, politických a filozofických úvah, ale i četné reedice klasických děl české literatury a známých děl moderních českých autorů (K. Čapka, V. Nezvala a jiných). Původní tvorba, jež v tomto prostředí vznikla, měla zpravidla příležitostný charakter — například na lidickou tragédii bezprostředně reagovali František Langer a Adolf Hoffmeister. Specifickou kapitolu představuje kulturní aktivita v podmínkách nacistických **věznic, káznic a koncentračních táborů**, kde zvláště národní poezie a hudba povzbuzovaly české vězně a pomáhaly jim přežít a kde mnozí věznění umělci pokračovali ve své tvorbě (výtvarníci Josef Čapek, Emil Filla, Ivan Javor, Vojtěch Preissig, hudební skladatelé Rudolf Karel, Erwin Schulhoff). Zvláštní místo v tomto kontextu má pak kulturní život v terezínském ghettu, kde se ve stísněných poměrech a ve stínu transportů mimo jiné podařilo zinscenovat i Smetanovy opery *Prodaná nevěsta* a *Hubička*.

Na rozdíl od kultury procházela **česká věda** v letech 1939—45 obdobím stagnace. Uzavřením vysokých škol v listopadu 1939 se nejen na několik let zastavila příprava mladé české inteligence, ale byly zlikvidovány i hlavní tehdejší základny vědecké práce. Úzký a omezený prostor pro ni zůstal v některých výzkumných ústavech, zejména na závodech, jež měly sloužit válečným potřebám, na klinikách a dalších lékařských pracovištích, v knihovnách, archívech, muzeích a galeriích. Výrazně postiženo bylo **české školství** stále více podřízované jednotným osnovám, směřujícím ke germanizaci a postupné likvidaci české vzdělanosti. Po vysokých školách se okupanti zaměřili na omezování středního školství a postupně zrušili řadu středních škol, zvláště gymnázií. Nacističtí vládcí neměli zájem na výchově dalších generací české inteligence. Uvědomovali si vůdčí úlohu inteligence v národě, a tak u národa, který chtěli plně zotročit, zaměřili své represe především proti ní. Ostatně měli k tomu i jiné důvody: příslušníci

inteligence byli významně zastoupeni v národním odboji. Stovky českých intelektuálů putovaly do německých věznic a koncentračních táborů, mezi nimi desítky předních vědeckých kapacit.

Seznam všech obětí, jež naše věda přinesla v průběhu nacistické okupace, by byl dlouhý. Jenom v letech 1941—42 byli popraveni tito vysokoškolsí profesori: historik antických dějin Vladimír Groh, někdejší rektor ČVUT Viktor Felber, zoologové Jaroslav Štorkán a Jaromír Šámal, právní historik Bohumil Baxa, slavista Josef Páta, profesor sociálního lékařství Hynek Pelc a pedagogický teoretik Jan Uher. Řada vysokoškolských učitelů zahynula v koncentračních táborech; zvláště těžce byly postiženy brněnské vysoké školy, jež jenom v průběhu jara 1942 ztratily v Mauthausenu osm profesorů. Avšak i v těžkých okupačních podmínkách pokračovala většina českých vědců ve své práci. Vznikla řada cenných monografií a objevných studií, rozvíjely se i mnohé výzkumné programy. Například ve Fragnerově farmaceutické továrně v Měcholupech byl koncem války vyvinut první český penicilin — Mykoin BF-510. Uprostřed pohnuté doby odhalovaly jednotlivé vědní obory nové horizonty, problémy a tematické okruhy. A na různých neakademických pracovištích posléze dozrávala nová vědecká generace, jejíž růst měl být přetržen 17. listopadem 1939.

hlava šestá

LÉTA 1945—1970

I. NÁSTUP A DÚSLEDKY STALINISMU V ČESKOSLOVENSKU

I/1 *Rozchod s politickým systémem předmnichovské republiky*

V 11 hodin dopoledne 3. dubna 1945 přijížděl za překrásného jarního počasí do Humenného zvláštní vlak. Na nádraží vítaly dvě čestné roty československých a sovětských vojáků prezidenta **dr. Edvarda Beneše**, vracejícího se ze šestiletého exilu, spolu se členy jeho doprovodu a designovanými členy nové československé vlády. Ta byla jako první vláda na osvobozené domácí půdě oficiálně ustanovena následujícího dne a do jejího čela byl jmenován bývalý československý velvyslanec v SSSR **Zdeněk Fierlinger**.

Nová vláda byla výsledkem jednání mezi dvěma centry našeho zahraničního odboje, londýnským a moskevským, která probíhala v březnu 1945 v Moskvě. Přestože představy obou těchto center o podobě poválečného Československa se v mnoha směrech zásadně lišily, nedošlo při moskevských jednáních k dramatickým konfliktům. Londýnští i moskevští politikové se především shodli ve snaze zajistit si v osvobozené vlasti mocenské pozice, společná jim byla také nedůvěra vůči domácímu odboji. Pro jeho reprezentanty nebylo v nové vládě rezervováno ani jedno ministerské křeslo.

Ke shodě došlo při jednáních mezi reprezentanty londýnského a moskevského exilu také v klíčové otázce **reformy politického systému Československa**. V článku IX programového prohlášení nové vlády, tzv. **Košického vládního programu**, vyhlášeného 5. dubna, byl zakotven zákaz pravicově orientovaných stran první republiky. Na naši poválečnou politickou scénu se měli vrátit pouze sociální demokraté, národní socialisté, lidovci, slovenští demokraté a komunisté, kteří však byli reprezentováni dvěma stranami, KSČ a KSS. S revolučním sebevědomím se tak ignorovaly hlasy více než poloviny československých občanů, kteří v posledních předválečných volbách volili agrárníky, národní demokraty, živnostníky a ostatní strany, jejichž činnost neměla být obnovena. Posílení pozic levicově orientovaných stran bylo v poválečné Evropě obecným zjevem. Úplná likvidace pravicové opozice však byla v západoevropském kontextu něčím zcela výjimečným.